

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії України та правознавства

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

(підпис) _____
(прізвище, ініціали)
«__» _____ 20__р.
20__р.

Реєстраційний № _____

«__» _____

ГОЛОД 1921-1923 РР. ТА ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР.
В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Кваліфікаційна робота студентки
групи ЗІ-м-13
ступеня вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)
Муляр Аліни Юріївни
Керівник: кандидат історичних наук,
доцент Печеніна Н.А.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Дослідження проблеми в науковій літературі.....	6
1.2. Аналіз джерел з проблеми дослідження.....	15
1.3. Методологія дослідження	20
Висновки до розділу 1.....	24
РОЗДІЛ 2. ГОЛОД ТА ГОЛОДОМОР В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ І ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	26
2.1. Причини голоду 1921-1923 рр. та Голодомору 1932-1933 рр. в Україні	26
2.2. Територія поширення, хід та наслідки голоду 1921-1923 рр. і Голодомору 1932-1933 рр. в Україні.....	35
2.3. Порівняльна характеристика голоду 1921-1923 рр. та Голодомору 1932-1933 рр. в Україні.....	44
Висновки до розділу 2.....	50
ВИСНОВКИ.....	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	55

ВСТУП

Актуальність теми. У першій половині ХХ століття радянською владою було вчинено цілу низку злочинів проти людства, під час яких Україна зазнала величезних людських втрат. У низці цих злочинів особливе місце посідають голод 1921–1923 рр. та Голодомор 1932–1933 рр., оскільки фізичне винищення українського народу, яке було сплановане більшовицькою владою за рахунок штучного голоду – невід’ємний механізм тоталітарної системи, свідомо і чітко спрямована терористична акція. Для того, щоб зараз вміти запобігати схожі злочини, потрібно достеменно та об’єктивно розібратися в причинах і наслідках минулих. Проблема кваліфікаційного дослідження, а саме - голоду 1921-1923 рр. та Голодомору 1932-1933 рр. - не є новою. На сьогоднішній день нараховуються велика кількість різноманітної історичної та науково-публіцистичної літератури з даної проблематики. Серед них - монографії, спогади очевидців, художні твори, теоретичні статті, збірники документів, матеріали конференцій. Зокрема, відзначимо ґрунтовні дослідження О. Мовчан, В. Марочка, А. Огінської, Ю. Котляра, В. Сергійчука, О. Веселової, С. Кульчицького та Н. Романець. Але, не дивлячись на достатнє вивчення, вона не втрачає своєї актуальності й понині. Лише після здобуття Україною незалежності вчені отримали можливість неупереджено досліджувати події першої третини ХХ століття. Адже для повного та об’єктивного висвітлення проблеми та отримання наукового знання потрібна не одна тисяча документальних свідчень. Без них не може бути правдивої розповіді і про винуватців трагедії на місцях, і про масштаби і наслідки голоду та його вплив на політичне, господарське, демографічне життя народу.

Штучність голоду була важливою умовою функціонування тоталітарного режиму. Радянський Союз не був виключенням, а, навпаки, став яскравим прикладом цього режиму. Оскільки влада в політичній сфері придушувала опозиційні сили, нейтралізувала потенційних противників

системи, блокувала розвиток громадянського суспільства, давала змогу майже повністю контролювати розвиток суспільних процесів; в економічній сфері сприяла підтриманню основного стимулу до праці - страху, забезпечувала систему дармовою робочою силою; у соціальній сфері - розколювала суспільство, протиставляла його верстви одну одній, створювала атмосферу взаємної підозри та недовіри, шляхом перманентних пошуків ворога (хто не з нами, той проти нас) забезпечувала збереження важливих функціональних якостей системи - дисципліни та єдності. Тоталітарний режим використав голод як засіб придушення селянського руху в Україні, який втихомирював ефективніше, ніж каральні експедиції.

Такий специфічний державний механізм ліквідації опозиції, як штучний голод, неодноразово впроваджувався задля політичних цілей радянською владою. Дана тема вимагає поглибленого наукового вивчення не лише для показу реальної картини подій минулого, а й для запобігання в майбутньому подібних злочинів. Знання справжнього минулого є неодмінною умовою розуміння теперішнього і можливого майбутнього.

Мета дослідження – охарактеризувати причини, територію поширення, наслідки голоду 1921-1923 рр. та Голодомору 1932-1933 рр. в Україні.

Виходячи з мети, нами поставлені наступні **завдання**:

1. Проаналізувати історіографію та джерельну базу з даної проблеми.
2. Висвітлити причини голоду 1921-1923 рр. та Голодомору 1932-1933 рр. в Україні.
3. Порівняти територію поширення та наслідки голоду 1921-1923 рр. і Голодомору 1932-1933 рр. в Україні

Об'єкт дослідження – аграрна політика радянської влади в Україні І половини ХХ століття.

Предмет дослідження – порівняльна характеристика голоду 1921-1923 рр. та Голодомору 1932-1933 рр. в Україні

Методологічною основою дослідження слугувала сукупність принципів системності, історизму, науковості та об'єктивності. Для

досягнення мети і вирішення поставлених завдань були використані наступні **методи:**

- теоретичні – вивчення та аналіз наукової історичної літератури, пошуковий, порівняльно-історичний;
- спеціально-наукові – теоретичний пошук (систематизація, порівняння), бібліографічний.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання його основних положень та зібраного фактичного матеріалу при подальшому вивченні даної проблеми, а також використання його на уроках історії України в школі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення кваліфікаційного дослідження представлено в конкурсній роботі «Голод 1921-1923 рр. як засіб придушення селянського руху в Україні», поданій на конкурс студентських наукових робіт «Український визвольний рух у 1920-1950-х роках» (Київ, 2016 р.).

Робота пройшла апробацію під час міжнародної науково-практичної конференція «Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень» (Дніпро, 2017 р.).

За результатами дослідження опубліковано стаття «Територія Голодомору 1921-1923 рр. та 1932-1933 рр. в Україні»// Дослідження і розвідки з історії та соціально-гуманітарних дисциплін: Збірник наукових праць. Випуск 16. – Кривий Ріг: КДПУ, 2018. – С.52-56.

Структура роботи. Кваліфікаційне дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Дослідження проблеми в науковій літературі

Голод 1921-1923 рр. та Голодомор 1932-1933 рр. в Україні є взаємопов'язаними явищами, оскільки радянська влада використовувала голод як засіб придушення антибільшовицького селянського повстанського руху, яким було охоплене українське село. Він виявився фактором, який ефективніше за каральні експедиції втихомирив повстанців. Штучність голоду була характерною рисою тоталітарного режиму. Саме на цьому наголошує переважна більшість істориків [1; 25; 32; 49; 52].

Внаслідок замовчування, приховування антиукраїнських настроїв історія голоду 1921-1923 рр. в Україні була повністю спотворена радянською історіографією.

Досить цікавими є праці М. Гуревича [9], який досліджував райони Південної України під час голоду 1921-1923 рр., працював зі статистичними даними. Проаналізувавши валовий збір, вчений дійшов висновку, що Україна при повному використанні всіх своїх продовольчих ресурсів, навіть без врахування корму для худоби, не в змозі себе забезпечити. Що ж стосується Півдня, то він взагалі опинився в ситуації продовольчої катастрофи.

Період проголошення Україною державної незалежності позначився появою нових підходів до даної проблеми. В кінці 80-х - початку 90-х рр. з'явилися чисельні статті та публікації у періодичній пресі, автори яких переборювали вульгарно-соціологічну схему та поклали початок об'єктивному вивченню подій та фактів. В працях Г. І. Сургая [57], В. В. Калініченка [18], С. Р. Ляха [30] аналізується негативний вплив соціально-економічної політики більшовиків на стан аграрного сектора України та з'ясовується ступінь забезпечення населення продовольством у 20-х рр.

Помітним вкладом в розробку проблеми є публікації О. М. Мовчан, в яких започатковано новий підхід до вивчення причин голоду 1921- 1923 рр. Автор, зокрема, вказала на такі визначальні причини народного лиха, як військово-адміністративні методи господарювання більшовиків на Україні та здійснюваних з Росії зверх-централізованих міжреспубліканських відносин. О. Мовчан підкреслювала, що економіка країни, знекровлена соціальними катаклізмами, не була спроможна протистояти стихії, швидко збільшувалася кількість голодуючих. Голод, що спричинив розорення значної кількості селянських господарств, загострив чимало інших соціальних та економічних проблем: безпритульність, безробіття. Незадоволення трудящих розрухою та голодом, декласування робітничого класу створювали реальну загрозу дестабілізації диктатури пролетаріату [38; 39].

Голодомору 20-х рр. приділялася увага і у роботах істориків зарубіжних країн, зокрема, з української діаспори Р. Сербина [51]. Історик займався дослідженням причин голоду 1921-1923 рр. в Україні, головною з яких вважав сам комуністичний режим. Р. Сербин не лише сформулював власну точку зору, але й намагався аргументовано та об'єктивно її довести, так як більшовики своєю некомпетентністю і грабіжницькою політикою привели до руїни Росію і Україну. Він зазначає катастрофічні наслідки економічної політики більшовицького уряду та жахливі події, що відбувалися в українському селі. Однак у наведених роботах недостатньо висвітленими лишилися такі важливі аспекти, як виникнення голоду через соціально-економічні перетворення більшовицької партії, застосування насильницьких заходів «воєнного комунізму» та продовження їх в Україні після прийняття непу. Залишилися не висвітлені такі питання: як приховування вищими партійними органами влади інформації про голод, максимальне викачування хліба з українського села й відправка продовольства на користь «червоних столиць» та Поволжя, а пізніше - для постачання закордонних ринків, антицерковна політика держави у вилученні церковного майна для голодуючих.

У новітній українській історіографії з'явилася низка праць С. В. Кульчицького, В. І. Марочка, у яких розглядаються питання голоду 1921-1923 рр., висвітлення негативних тенденцій директивно-планової економіки, байдужість тоталітарної держави до голодуючого населення, оскільки держава займалася хлібозаготівлями у голодуючій місцевості, щоб вилучити жалюгідні запаси для постачання міського населення, на експорт чи промислову переробку [26; 27; 28; 32; 33].

Факти про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні довго замовчувалися, навіть старанно приховувалися. В Україні голод 1932–1933 рр. почали визнавати лише 1988 р. Тоді ж письменник Олекса Мусієнко вжив і саме слово «голодомор», яке швидко стало загальноприйнятим в українській публіцистиці, а з неї перейшло й до наукової історичної літератури. Вітаючи курс нового керівництва КПРС на десталінізацію, О. Мусієнко звинуватив Й. Сталіна у проведенні в республіці жорстокої кампанії хлібозаготівель, наслідком якої став Голодомор 1933 р. Використане в цій доповіді слово «голодомор» було новотвором письменника [17]. Перша стаття про це з'явилася в Україні у березні 1988 р. в «Українському історичному журналі». Її автором був доктор історії, професор, заступник по тому директора Інституту історії України НАН України С. В. Кульчицький, якому тоді ще бракувало джерел. Дослідник вважав, що означена подія мала дуже тяжкі наслідки для України. Трохи більше року по тому в семи числах поспіль того самого наукового часопису вперше публікувалися виявлені документи про голод в архівах республіки провідними науковцями Інституту історії України НАН України В.І. Марочком і Є.П. Шаталіною.

Для того, щоб забезпечити правдиве, об'єктивне, документальне висвітлення цих страшних подій, наприкінці 1990 р. вийшов збірник документів «Голод 1932 - 1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів». Вперше світ побачили унікальні, щойно розсекречені архівні матеріали, постанови які розкривають справжні причини, хронологічний перебіг та наслідки трагедії. Також даний збірник висвітлює соціально-

економічні та моральні аспекти здійснення в республіці сталінської політики колективізації та хлібозаготівель, яка стала безпосередньою причиною цього голодомору.

Відомий український історик, академік П. Толочко, відповідаючи на запитання кореспондента про голодомор в Україні, заявив: «Не було ... геноциду, що стосується саме українців. У той час голодувало Поволжя, голодував Дон, Північний Кавказ... Голодували усі. Був неврожай. Говорять, в Україні вмерло більше, ніж в інших регіонах. Але чому це трапилося? ... Чому з України вигребли хліба більше, ніж з інших регіонів? ... Свої ж показували, свої ж витрушували. Проявляючи надмірну ретельність, вислужувалися. ... догоджали» [17, с. 143].

Особливу цікавість викликає книга Роберта Конквеста «Жнива скорботи», оскільки автор намагався донести до людей всі масштаби трагедії, висвітлити повністю картину голодомору, в той час, коли не лише в колишньому СРСР, але й на Заході не визнавався факт голодомору. Р. Конквест намагався даною книгою показати штучність та спланованість радянською владою цієї жахливої трагедії – голодомору. Також Р. Конквест висвітлив таке важливе питання, як релігійність українського народу та намагання більшовицької влади викоринити це почуття у населення. У праці значну увагу приділено дітям, які намагалися вижити під час голоду [20].

Плідним у дослідженні Голодомору виявився 1983 рік, коли розпочала роботу Конгресова Комісія США, яку очолив Джеймс Мейс. Він один із найвизначніших закордонних дослідників голодомору в Україні 1932-1933 рр., який першим порушив питання про Великий Голод в Україні та виніс на розгляд Конгресу США питання про визнання його Геноцидом. Вчений визначив передумови, перебіг та катастрофічні наслідки голодомору для майбутніх поколінь. Його публікації про голодомор – це масштабний захід з метою розкриття цілісності, повноти історичної правди, відстоювання істинності про штучність та антиукраїнську спрямованість одного з найбільших геноцидів у історії XX століття [54, с. 84].

На думку доктора історичних наук В. Марочко, праці Р. Конквеста та Д. Мейса справили помітний вплив на європейську історико-політологічну науку, а також активізували наукові дослідження в Україні та Росії. Основними причинами голоду на їх думку були індустріалізація, колективізація, політика розкуркулення, хлібозаготівлі, репресії. Дослідник виокремлює національний і соціальний аспекти, підкреслюючи той історичний факт, що селянство в Україні становило основу нації. Не маючи жодного сумніву стосовно базових причин творення голоду в українському селі, вчений фактично показує наявність суб'єктивного і вмотивованого фактора в особі Сталіна і політичного керівництва ВКП(б) [32, с.38].

Італійський історик А. Граціозі, опираючись на праці попередніх років, вводить нову інтерпретацію голоду 1931-1933 рр. в СРСР та голодомору в Україні, причому чітко виокремлюючи спільні та відмінні риси між голодуванням в СРСР та українським голодом. Дослідник також зазначає, що точкою відліку українського голодомору є 1932 р., оскільки саме в цей час були зафіксовані факти голоду, вимерли сотні тисяч українських селян. А. Граціозі визнає антиукраїнську політику Сталіна, а також говорить про персональну відповідальність Сталіна до створення Голодомору в Україні [8, с.120-121]. «Голодомор не був націлений на знищення цілої нації, він не вбивав людей прямо, він був теоретично й політично, а не етнічно чи расово зумовлений. Із цього погляду голокост – виняткове явище, оскільки він є найчистішим геноцидом, який тільки можна уявити. Тож він належить до іншої категорії, водночас репрезентуючи верхівку піраміди, щаблі якої представлені іншими трагедіями й до вершини якої наближається голодомор» [8, с.128]. Таким чином, дослідник схиляється до думки, що український голодомор був геноцидом, але беручи до уваги те, що голод не був викликаний росіянами, які також від нього страждали, Сталін вирішив скористатися з голоду аби дати урок селянам і Україні.

Відомий дослідник В. І. Марочко займався дослідженням території голодомору в Україні спираючись на матеріали перепису населення 1926 р.,

національного складу селянських господарств, адміністративно-територіальних поділів в УСРР (1930-32 рр). Спираючись на ці матеріали дослідник приходять до висновку, що Голодомор був наслідком свідомої соціально-економічної політики партійних радянських органів влади в СРСР та УСРР 1931–1933 рр., відтак Голодомор – це організаційно-політична форма масового народоббивства, соціально-психологічний засіб упокорення бунтівних селян. «Явища голоду та голодомору розрізняються, позаяк мають дещо різні соціально-фізіологічні, політичні, територіальні вияви. Голодомор, окрім зазначених рис, демонструє новітню техніку масового знищення мирних людей у соціально-територіальних резерваціях, тобто своєрідні крематорії радянських концтаборів (наприклад, застосування режиму «чорних дощок», унеможливлення виїзду за хлібом до інших регіонів країни)». Початок реального виявлення голодомору припадає на листопад-грудень 1931 та першу половину 1932 р., вирізняючись цілеспрямованими діями влади та соціально-аномальними явищами: конфіскація хліба і продовольства, вилучення насінневих фондів, ізоляція, хронічне недоїдання, збільшення кількості тих, хто потерпав від голоду, масове вживання селянами сурогатів, свійських тварин, дохлої худоби, епідемія тифу, випадки канібалізму, наявність сотень і тисяч пухлих та померлих. Їх, судячи з листа голови уряду УСРР В.Я. Чубаря від 10 червня 1932 р., у «кожному селі набиралося уже десятки і сотні, з'явилися кинуті батьками діти і сироти». Деякі українські та значна частина російських істориків заперечують факт голодомору в українських селах першої половини 1932 р., схилиючись до терміну «голод». Вони намагаються уніфікувати локальну специфіку голодомору в Україні, розчинити його у термінологічному хаосі абстрактних тлумачень: «загальносоюзний голод», «інтернаціональний», «голод был везде», «голод в СРСР» [34, с.55]. Політично-ідеологічна мотивація подібних прагнень очевидна, якщо проаналізувати праці російських колег та їхніх західних партнерів –

В. Кондрашина, М. Івницького, С. Уїткрофта, Ш. Мерля, М. Таугера, Т. Мартіна.

У сучасній Україні відомим дослідником Голодомору є історик С. В. Кульчицький, який є автором багатьох статей, брошур, монографій, книг з даної проблеми. Найвідомішими є «Голодомор 1932–1933 рр., як геноцид: труднощі усвідомлення», «Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків», де С. Кульчицький доводить, що Голодомор 1921-1933 рр. в українському селі являв собою результат замаскованої під хлібозаготівлі каральної акції з вилучення у селян всього продовольства, а також те, що терор голодом у поєднанні з репресіями безпартійної української інтелігенції та членів КП(б)У мали на меті попередити соціальний та політичний вибух населення.

С. Кульчицький у своїй праці говорить про те, що Голодомор був наслідком терору голодом. У свою чергу, терор голодом був третьою, після розкуркулення і податково-пільгового перепаду, формою силового тиску на селянство з метою створення колгоспного ладу. Якщо перші дві форми тиску використовувалися владою, щоб загнати селян у колгоспи, то терор голодом був застосований вже проти колгоспного селянства [27, с.3].

Дослідник наголошує на тому, що Голодомор був ретельно замаскованим злочином купки людей на чолі з генеральним секретарем ЦК ВКП(б), які прагнули в умовах гострої кризи утриматися на вершині владної піраміди. Це – не загальносоюзний голод 1932-1933 рр., який спалахнув внаслідок силового впровадження невідповідних інтересам селян виробничих відносин, що визначалися комуністичною доктриною і користувалися підтримкою великої кількості радянських політичних діячів [25].

Е. Шноре та І. Паавле писали про масштаби голодомору та прояви канібалізму, роблячи висновки зі своїх поїздок та відряджень до України. Головними причинами цього вони вважали політичний фанатизм російських комуністів і самого Сталіна. Також ішлося про колоніальну політику Москви, яка спровокувала суттєве зменшення врожайності зернових протягом трьох

останніх років, згадувалися несприятливі погодні умови, хвороби, що вразили хлібні культури. В своїх працях дипломати охарактеризували форсовану колективізацію та писали про штучність голоду [61, с.87-88].

Роман Подкур у своїй праці наголошує на тому, що Голодомор був результатом політики вищого партійно-державного керівництва СРСР та УСРР, яке знало про величезну катастрофу, але не спромоглося, чи навмисно не бажало допомогти мільйонам вмираючих людей [47, с.33]. Саме тому він підтримує точку зору по те, що Голодомор мав ознаки геноциду.

У 40-70-х роках представники української діаспори (М.Вербицький, О.Воропай, В.Гришко, В.Давиденко, О.Звичайна, О.Калиник, Ф.Правобережний) опублікували велику кількість розвідок і матеріалів стосовно голодомору. Головне питання, на яке дослідники намагалися дати відповідь - хто винен і які причини голодомору. Вони розглядають трагедію голоду 1932-1933 рр. як явище, невід'ємно пов'язане з політикою більшовицького керівництва. Дослідники вважають, що завданням запланованого голоду було якщо не винищити, то всебічно ослабити українську націю. Головними винуватцями голодомору називають членів КП(б)У. Роль комітетів незаможних селян у цій трагедії визначають як ганебну і братовбивчу. У цих працях підкреслюється, що голодомор в Україні відбувся при байдужому ставленні західних країн, які своїм невтручанням фактично потурали організаторам трагедії.

Значну цінність мають висновки Міжнародної Комісії з розслідування голоду 1932-1933 рр. в Україні [24]. Вона була утворена в лютому 1988 р. при Конгресі США під загальним керівництвом Д.Хертеля, науково-дослідну роботу очолив професор Джемс Мейс. Комісія вивчала питання тривалості голоду, його причини та географію, кількість жертв голодомору та його наслідки, хто несе відповідальність за цей злочин. Факт штучного голоду в Україні у 1932-1933 рр. визнано як безсумнівний. Безпосередньою причиною названо грабіжницькі хлібозаготівлі в умовах примусової колективізації. Доведено, що радянське партійно-державне керівництво знало про голод, але

не застосувало спроб його відвернути або своєчасно полегшити, навпаки, злочинно відмовилось від запропонованої із Заходу допомоги, сприяло загибелі мільйонів людей голодною смертю. Комісія дійшла висновку, що за нормами міжнародного права голодомор в Україні 1932-1933 рр. визначається як геноцид [24].

С. Кульчицький у розділі «Демографічна катастрофа», проаналізувавши версії сучасників голоду, повоєнних дослідників та переписів, і доводить, що кількість загиблих від голоду 1932-1933 рр. становить від 3 до 3,5 млн. осіб або від 4 до 4,5 млн. осіб [28].

В. Щербатюк розкриває політичні та економічні причини Голодоморів 1921-23рр., 1932-33рр., намагаючись виокремити їх загальні та відмінні риси. Історик відстоює думку про впровадження голоду як репресивного методу політики більшовиків щодо упокорення українських селян. Наголошує на тому, що вперше голод було використано владою для придушення збройного селянського повстанського руху на півдні України в 1921 – 1923 рр. Оскільки селянство проявляло невдоволення політикою правлячої влади й на початку 1930-х років, то голод повторно став дієвим методом боротьби проти селянства в ході впровадження колективізації [62].

Сучасний погляд на дану проблему представлений матеріалами міжнародної наукової конференції в м. Києві, які вміщені в збірці «Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921– 1923, 1932–1933, 1946–1947)», де вперше всебічно розглянуті три голодомори в Україні: 1921-1923 рр, 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. В першому розділі розглядається загальна картина голодувань, історичні передумови, регіональні особливості, перебіг та наслідки голодоморів. Другий розділ характеризується правовою оцінкою Голодомору 1932–1933 років в Україні, розкриттю питання юридичної кваліфікації Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як геноциду. Третій розділ присвячений методологічним підходам визначення та оцінкам демографічних втрат внаслідок голодоморів з їх

диференціацією по різних територіях. Четвертий розділ висвітлює соціальні й психологічні наслідки голоду.

Досить комплексно, об'єктивно та всебічно підійшла до вивчення теми Голодомору Н. Р. Романець. У своїх статтях, книгах, монографіях вона розкривала причини лихоліття, системно висвітлювала передумови й перебіг Геноциду, особливо акцентуючи увагу на Дніпропетровщині та Запоріжчині, показувала демографічні та соціально-економічні наслідки. Наталля Родомирівна, спираючись на джерелознавчу базу, займалася дослідженням як голоду 1921-1923 рр. так і Голодомору 1932-1933 рр., доводила штучність та використання його радянською владою задля придушення селянського опору[49; 50].

Таким чином, історіографія проблеми голоду 1921-1923 рр. та Голодомору 1932-1933 рр. в Україні містить вагомі та ґрунтовні дослідження. Понад півстоліття за радянської влади ця тема вважалася «закритою», і, навіть, спогади про це соціальне лихо тоталітарна система намагалась викреслити з пам'яті народу. На сьогодні в історіографічному процесі дослідження простежуються два потоки: зарубіжний, у тому числі діаспорний, і вітчизняний.

1.2. Джерельна база теми дослідження

Джерельна база даної роботи досить потужна. Весь комплекс використаних в процесі дослідження джерел належить до писемних, які за формальною ознакою можна поділити на опубліковані (партійні документи та матеріали радянського періоду) та неопубліковані (архівні матеріали). У ході дослідження нами використані діловодні документи: протоколи та постанови народних комісарів УСРР, доповідні записки та звіти голови комітету допомоги голодуючим.

Велику історичну цінність маюць постанови та протоколи засідання Політбюро ЦК КП(б)У, в яких висвітлено питання важкого продовольчого

становища в губерніях, підвищення податкових ставок, чіткого встановлення кількості хліба, який потрібно відправити на Північ, допомогу Росії в зв'язку з голодом. В даних документах показано колективну відповідальність селян (кругова порука) за виконання хлібоздачі, в разі невиконання застосовувалися різні методи, що призводили до масового збройного тиску на селянство; на випадок саботажу хлібозаготівель цілими селами дозволявся масовий військовий постій, а невиконання продподатку окремими селянами каралося штрафами та арештами. В звітах та листах зазначено про жахливе становище південних губерній України та про допомогу голодуючим

Під час дослідження нами було опрацьовано тематичні збірники документів і матеріалів, які були опубліковані в період поступового розсекречування архівних фондів як України так і Російської Федерації. Утвердження державної незалежності, демократизація суспільного життя, розсекречення архівних документів уможливили доступ до ретроспективної інформації з багатьох раніше замовчуваних, сфальсифікованих проблем минулого українського народу. А все це в своїй сукупності дало поштовх до розвитку історичної науки, дослідження об'єктивної історії радянського періоду, а також поява великої кількості інформації та джерел, яка досить довгий час приховувалась і була невідома людству.

Зокрема, великий масив джерел міститься в «Голод 1921-1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів», які висвітлюють соціальні причини голоду 1921-1923 рр., що раніше замовчувалися у вітчизняній історіографії, - хлібозаготівельну політику радянського уряду за часів воєнного комунізму. Також джерела даного збірника висвітлюють жахливі наслідки продрозкладки для економіки та матеріального становища населення України [6].

Важливе значення для нашого дослідження мають документи вищих партійних і державних установ, зокрема, протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У, а також звіти, огляди, інформаційні зведення, доповіді. Прикладом може слугувати політ зведення Інформаційного відділу

Народного комісаріату продовольства УСРР, що фактично свідчать про формування державного хлібного фонду методами продрозкладки. У збірнику містяться джерела, що свідчать про штучність голоду. Зокрема в документах № 93, 95 вказується те, що з серпня 1922 р. по січень 1923 р. до сусідніх республік було надіслано 9 млн. пудів хліба, це в той час, коли Україна сама потребувала хліба, люди вже голодували. Крім того, ситуацію ще загострив той факт, що Україна віддавала хліб СРСР для продажу за кордон. Для того, щоб ці відомості не набули розголосу, та знизити рівень й без того невдоволеного населення, ЦК КП(б)У заборонив публікувати відомості про зерновий експорт та його масштаби. Уваги заслуговує ще одне джерело «З протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про посилення відправлення хліба на Північ» від 4 липня 1921 року, в якому містам чітко вказана кількість вагонів, яка повинна кожного дня відправлятися на Північ. Найбільше з цього протоколу страждали Полтава та Київ [6, с.28-29]. Документи цього збірника мають чіткі статистичні дані, що вказують безпосередньо на кризу 1922 р. зокрема у тваринництві, яка призвела до скорочення поголів'я худоби у Запорізькій, Миколаївській та Катеринославській губерніях на 60, 51 та 49% відповідно. Цей звіт надала Центральна комісія по боротьбі з голодом при ВУЦВК.

Досить важливе значення для нашого дослідження мають матеріали тогочасної преси. Такі періодичні видання як «Канадійський Фармер», «Громадський Вісник», «Канадійський Українець» висвітлювали причини голоду 1921-1923 рр. в Україні, грабування України більшовицьким режимом, заклики про допомогу. Спершу це були замітки про неврожай, а пізніше — повідомлення й аналітика про масштаби голоду, допомогу благодійних організацій, «голодові повстання на Україні» та як вони придушувалися радянським урядом. Іван Герасимович «будучи наочним свідком», як він сам себе називає, в одній з газет говорить про те, що Україна після світової війни могла повністю себе прохарчувати і навіть в разі 5-річного недороду, підкреслює, що голод був викликаний політичними

обставинами. Незважаючи на велику кількість даного виду джерел, варто брати до уваги, що періодичні видання можуть містити недостовірну та неперевірену інформацію, або значно перебільшуючи певні факти, або замовчуючи важливу інформацію, зокрема наявність в певних виданнях інформації про посуху, що спришила голод в Україні. Прикладом може слугувати видання «Українські Робітничі Вісті» - прорадянська газета канадських українських комуністів. «УРВ» вважали себе виразником інтересів пролетаріату та бідних фермерів українського походження в Канаді. Саме тому даний вид джерел вимагає особливої уваги та прискіпливості дослідника, перевірки інформації шляхом аналізу інших видів джерел.

Особливої уваги заслуговують архівні документи, матеріали з часописів 1920-х рр., статистичні дані про голодомор 1921–1923 рр. на Дніпропетровщині, що містяться в праці Б. Л. Іванченка «Викорінення: Голодомори 1921–22; 1932–33 рр. в Дніпропетровській області», які свідчать про прагнення більшовиків вбити в українців будь-яке прагнення до незалежності, а також за допомогою голоду та репресій знищити найактивніших, а решту перетворити на покірних[14]. Досить цікавими є статистичні дані, які чітко вказують на штучність характеру голодомору. Проаналізувавши ці дані ми бачимо, як зростали темпи хлібоздачі при падінні виробництва, але це радянське керівництво взагалі не хвилювало.

Окремим видом джерел є спогади очевидців.

1963 року Юхим Григорович Махрук писав в «Історії села Булахівки»: В 1932 році колективізацію в Булахівці було завершено. План хлібопоставки колгосп виконав достроково. Але з райкому КП(б)У знову додали поставку хліба, яку вже не можна було виконати, бо не було, чим.

Були створені загони для забирання хліба у самих колгоспників. Забирали всі продукти харчування в домах колгоспників.

Селяни с. Юріївки виконали 1932 р. план хлібоздачі. Насамкінець листопада 1932 року до слободи наїхало різних рангів уповноважених з єдиною метою - хлібозаготівля. Почалося широкомасштабне вилучення хліба

у селян. Для цього було створено декілька бригад, що систематично в кожній хаті забирали все зерно, харчі. При цьому руйнували хати, розбивали перестінки, копали долівки, перекидали все в сараях, хлівах, забирали навіть щось схоже на корм у скотських годівницях [14].

На думку Лілії Слободян, першим збірником, який став свого роду відправним пунктом для проведення подальшої роботи у напрямку виявлення і оприлюднення правди про голодомор був збірник документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Наприкінці ХХ століття ЦК КП України за погодженням з ЦК КПРС доручив Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (нині – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України) та Інституту історії АН УРСР (тепер – Інститут історії України НАН України) разом з архівним управлінням РМ УРСР виявити й опублікувати документи про причини і наслідки голоду в Україні. Саме так було створено збірник документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». В даному збірнику вміщені документи, які висвітлюють безпосередню причину голоду – проведення хлібозаготівель, а згодом і свідоме вилучення інших харчів. І такі примусові заготівлі проводилися тоді, коли селянам уже нічого було здавати, бо вони самі потерпали від голоду. Ці рішення влади свідчать про навмисне, штучне створення нелюдських умов існування. Звісно цей збірник став поштовхом для дослідження й розуміння реальної картини подій, але ми повинні критично й обережно ставитися до вміщених джерел, оскільки зустрічаються поняття «продовольчі труднощі», «в основі продовольчих труднощів», що свідчить про наявність певних «ідеологічних ноток» та ідеологічної заангажованості, від якої було неможливо так швидко відмовитися.

Таким чином, джерельна база визначена специфікою дослідження теми, головний акцент приділено партійним документам та матеріалам

радянської доби, матеріалам тогочасної преси, архівні документи, статистичні дані та спогади очевидців.

1.3. Методологія дослідження

Методологічною основою роботи стали загальноприйняті у сучасній історіографії принципи об'єктивності, історизму, багатофакторності та всебічності [19]. Одним з найважливіших є принцип об'єктивності, суть якого полягає в тому, щоб відмовитися від застарілих, традиційних, заангажованих поглядів, які вже вкорінилися в суспільстві, та використовувати у своєму дослідженні весь спектр інформації, документів, джерел як позитивного так і негативного характеру. Прикладом дії принципу об'єктивності може слугувати відмова від інтерпретації радянськими вченими причин, масштабів та наслідків голоду та Голодомору, зокрема трактування причини голоду 1921-1922 рр. природним чинником – посухою. Принцип об'єктивності сприяв виключенню особистих уподобань, симпатій та антипатій дослідника, налаштовував на вивченні подій і фактів у їх сукупності, складності та багатогранності, спрямовував до неупередженого ставлення дослідника. Ретельний аналіз документів та джерел даної теми дослідження дозволяє привести даний принцип в дію. Використовуючи порівняльний метод при аналізі всієї сукупності джерельної бази та праць науковців причому як вітчизняних так і зарубіжних ми досягаємо бажаної об'єктивності.

Досить важливе значення в нашому дослідженні відводиться принципу історизму, який вивчає явища у їх виникненні та розвитку, розкриває специфіку історичного періоду, дослідження історичних подій у їх взаємозв'язку з конкретними умовами. Дотримання цього принципу означає розгляд історичних явищ в саморозвитку, тобто допомагає встановити причини їх зародження, виявити якісні зміни на різних етапах, зрозуміти, на що перетворилося дане явище в ході діалектичного розвитку. Це дає можливість вивчити будь-яке явище з моменту виникнення і простежити весь

процес його розвитку в історичній ретроспективі. Прикладом дії принципу історизму може слугувати зародження голоду 1921-1923 рр, голодомор 1932-33 рр. як геноцид, а в своїй сукупності вони чітко характеризують специфіку історичного періоду, де тоталітарний режим для придушення опору повною мірою використав терор голодом.

Ще одним принципом на якому базувалося наше дослідження був принцип багатофакторності, який базується на тому, що різноманітні фактори діють у певній мірі незалежно один від одного, але всі вони впливають на одне й те саме явище з різних сторін й накладають свій відбиток. Зокрема ми можемо говорити про дослідження об'єктивних, суб'єктивних, соціально-економічних, суспільно-політичних чинників та їх вплив на причини, масштаби, територію поширення та наслідки голоду 1921-1923 рр., а пізніше й Голодомору 1932-1933 рр. Це дає нам можливість виокремити конкретні фактори та проаналізувати вплив кожного з них на дане явище.

В ході дослідження були використані загальнонаукові та загальноісторичні методи. Найважливішими загальнонауковими методами є історичний та логічний. Вони відбивають єдність процесу людського пізнання в часі та просторі. Логічний метод розкриває рух і зміни об'єкту переважно в просторі, а історичний - в часі, дає можливість проаналізувати розвиток досліджуваних процесів і подій у хронологічній послідовності з метою всебічного вивчення, тому ці методи існують у тісному взаємозв'язку. Системно-структурний метод, суть якого полягає в тому, що об'єкт дослідження розглядається як система, що складається з структурних елементів з визначеними функціями, сприяв встановленню ролі центральних, місцевих партійних та державних органів у затвердженні та реалізації на селі хлібозаготівельних планів, компаній з вилучення продовольства та реалізації «Закону про п'ять колосків».

Серед спеціально-наукових методів важливе значення має історико-генетичний метод, суть якого полягає в послідовному розкритті виникнення

та розвитку історичних об'єктів, властивостей, функцій у процесі історичного розвитку, зокрема прослідкувати масштаби голоду на початку 1932 р. та в середині 1933 р. Даний метод є аналітично-індуктивним та описовим за формою, дозволяє встановити причино-наслідкові зв'язки.

Основним методом на якому будується наше дослідження є порівняльно-історичний метод. Його основою є аналогія, тобто встановлення подібності на основі співпадіння ознак об'єктів. Даний метод дозволяв робити узагальнення насамперед про їх спільні риси та властивості. За допомогою даного методу ми зіставляли голод 1921-1923 рр. та Голодомор 1932-1933 рр., порівнюючи їх причини, масштаби, території поширення та наслідки. Використавши цей метод ми прийшли до висновку, що ці два голоди звісно мали свої особливості та характерні риси, але вони були штучно створені та вміло використанні тоталітарною владою для придушення опору на селі, селянської революції та досягнення своїх політичних цілей.

Хронологічний метод полягає в тому, щоб події та явища історичного процесу у всій їх конкретності та різноманітності викладалися чітко у часовій (хронологічній) послідовності. Він дозволяє відтворити процес розвитку з його єдиними, специфічними та загальними рисами.

Застосування історико-статистичного методу дозволило встановити демографічні втрати голоду та Голодомору в Україні, з'ясувати кількість жертв по регіонах України, висвітлити розміри хлібозаготівель, проаналізувати як змінився розмір продрозкладки та продподатку і чи змінився взагалі, визначити рівень податкового тягаря для різних категорій одноосібних селянських господарств. Даний метод є надзвичайно важливим та необхідним у нашому дослідженні, оскільки ми працюємо з великою кількістю статистичного матеріалу, який ми повинні проаналізувати для отримання максимально об'єктивної інформації. Синхронний метод полягав в одночасному вивченні подій, які відбуваються в суспільстві, мав значні

результати у вивченні хлібозаготівельних компаній та Голодомору 1932-1933 рр., встановлення взаємозв'язку.

Під час нашого дослідження було використано джерелознавчі методи, а саме: пошуку, відбору, встановлення об'єктивної цінності джерел. Важливе значення має герменевтичний метод, який полягає в розумінні, поясненні та вірному трактуванні тексту джерел, також охоплює вирішення проблеми істинності джерела, часу написання, авторства, участі інших авторів, його переробки. Даний метод є досить складним, оскільки він є діалогом між минулим та сучасним, що здійснюється у питально-відповідній формі. Кожний текст є відповіддю на якесь запитання, адже без нього він не з'явився б. Оскільки текст відповідає на запитання, він має смисл і завжди є те, що відповідає на запитання. Кожний текст, відповідаючи на запитання, пропонує істинну відповідь. Істина «розчинена» в змісті тексту. Зрозуміти минуле означає «почути», що воно «бажає» сказати нам як істину, яка зашифрована в даному джерелі.

В ході нашого дослідження використовувалися методи індукції та дедукції. Індукція – метод пізнання, що дає можливість переходити від знання окремих фактів до знання певного закону, до загального. За приклад слугують такі факти: замовчування голоду, вивіз хліба, хлібозаготівлі, що свідчили про штучність та спланованість голоду. Дедукція є протилежним методом до індукції і являє собою перехід від знання загальних закономірностей до окремого його прояву (аналіз понять). Для підвищення ефективності нашого дослідження ці методи використовувалися у своїй сукупності та єдності.

Досить важливе значення мав нормативно-правовий та юридичний підхід, які дозволили висвітлити та дослідити юридичне підґрунття штучності голоду, наслідків та визнання Голодомору 1932-1933 рр. геноцидом. Геноцид - діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких

тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення. Сталін, Молотов, Каганович, Постишев, Хатаєвич, за висновком органу досудового слідства – Головного слідчого управління Служби безпеки України – з метою придушення національно-визвольного руху в Україні та недопущення побудови й утвердження незалежної Української держави шляхом створення життєвих умов, розрахованих на фізичне винищення частини українців спланованим ними Голодомором 1932-1933 років, умисно організували геноцид частини української національної групи, внаслідок чого було знищено 3 млн. 941 тис. осіб, тобто безпосередньо вчинили злочин [5].

Отже, застосування зазначених вище методів і принципів історіографічного дослідження дозволяє максимально детально розкрити обрану для вивчення тему, вирішити поставлені дослідницькі завдання.

Висновки до розділу 1

Проаналізувавши наукову літературу та джерела ми дійшли до наступних висновків. В науці існують багато статей та робіт присвячених темі голодомору 1932-1933 рр. в Україні та дещо менше – голоду 1921-1923 рр. в Україні, що, на нашу думку, має суб'єктивний характер – науковці, беручи за критерій масштаби голодоморів та кількість жертв, віддають перевагу голодомору 1932-1933 років. Опрацювавши роботи С.Кульчицького, О. Мовчан, В. Марочка, О. Веселової, Н. Романець ми дійшли до висновку, що голод 1921-1923 рр. та Голодомор 1932-1933 рр. в Україні є взаємопов'язаними явищами, оскільки радянська влада використала голод як засіб придушення антибільшовицького селянського повстанського руху, яким було охоплене українське село. Він виявився фактором, який ефективніше за каральні експедиції втихомирив повстанців. Штучність голоду була характерною рисою тоталітарного режиму. Крім

вітчизняних зарубіжні історики також цікавилися даною темою. Про штучність та антиукраїнську спрямованість одного з найбільших геноцидів у історії ХХ століття писали Р. Конквест, Дж. Мейс, Граціозі.

Під час дослідження нами було опрацьовано тематичні збірники документів і матеріалів, які були опубліковані в період поступового розсекречування архівних фондів як України так і Російської Федерації. Важливе значення має «Голод 1921-1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів», які висвітлюють соціальні причини голоду 1921-1923 рр., що раніше замовчувалися у вітчизняній історіографії, - хлібозаготівельну політику радянського уряду за часів воєнного комунізму; висвітлюють жахливі наслідки продрозкладки для економіки та матеріального становища населення України. Дані джерела демонструють те, що голод був свідомою штучно спланованою соціально-економічною політикою партійного керівництва. Архівні документи, матеріали з часописів 1920-х рр., статистичні дані свідчать про прагнення більшовиків вбити в українців будь-яке прагнення до незалежності, а також за допомогою голоду та репресій знищити найактивніших, а решту перетворити на покірних. Збірник документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» є важливим джерелом в дослідженні даної теми, оскільки висвітлює причини голодомору, його спланованість та штучність.

Методологічною основою роботи стали загальноприйняті у сучасній історіографії принципи об'єктивності, історизму, багатофакторності та всебічності. В ході дослідження були використані загальнонаукові та загальноісторичні методи: порівняльно-історичний, системний, структурний, хронологічний, статистичний, історико-генетичний. Дані методи та принципи в ході нашого дослідження сприяли максимально об'єктивному та детальному висвітленню теми голоду 1921-1923 рр. та голодомору 1932-1933 рр. в Україні.

РОЗДІЛ 2

ГОЛОД ТА ГОЛОДОМОР В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ І ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

2.1. Причини голоду 1921-1923 рр. та Голодомору 1932-1933 рр. в Україні

Багато істориків та науковців займалися і продовжують займатися дослідженням саме причин голоду та Голодомору в Україні, оскільки це питання є фундаментальним для встановлення об'єктивної реальності даного штучно спланованого лихоліття. Голод 1921-1923 рр. та Голодомор 1932-1933 рр. в Україні були результатом цілеспрямованої політики більшовиків, штучність яких була характерною рисою тоталітарного режиму.

С. Кульчицький та В. Марочко, займаючись питанням причин голоду 1921-1923 рр. виділяють наступні : повоєнна руїна, продрозкладка, посуха. Військові дії, які точилися на території України майже сім років (Перша світова війна та громадянська війна) дуже негативно вплинули на народне господарство, зруйнувавши на знищивши його. Продукція тваринництва та рільництва зменшилася в рази, що пов'язано із мобілізацією до війська найбільш працездатного населення, із використанням кінноти – як наслідок зменшення худоби, із наявністю постійних земельних переділів.

Схожої думки дотримується В. Данилов, який говорить про аграрну революцію, яка нанесла істотної шкоди економіці. До загальних тягот війни, що падав на плечі саме селянського населення, додалася продовольча криза і разом з нею примусові заготівлі сільськогосподарської продукції. Уже в серпні 1915 р. були введені тверді ціни на хліб для урядових закупівель (на військові потреби). У грудні 1916 р. кризу урядових заготовок змусив встати на шлях хлібної розверстки, провівши розподіл необхідного державі кількості хліба між губерніями, селищами господарствами в якості зобов'язань на його поставку, що виявилася непосильною для селянських господарств. Повстанці знищували засоби зв'язку, псували залізниці, громили

радгоспи і комуни, з особливою люття вбивали комуністів і радянських працівників з селян. Матеріали судових процесів дозволяють побачити ступінь розпачу, який піднімав село на революційні дії, на прями зіткнення з каральними силами: «... Коли потерпілий Фесенко звернувся до натовпу, що прийшов його грабувати, з питанням, чому вони хочуть його розорити, обвинувачений Зайцев сказав: « У тебе одного 100 десятин, а у нас по 1 десятине на семью. Спробував би ти прожити на одну десятину землі ...»[10, с.6].

Дослідник О. Мовчан поділяє думку С.Кульчицького, О.Веселової та акцентує увагу на тому, що крім людських жертв, війна завдала величезної шкоди народному господарству, промислове виробництво зменшилось в 10 разів, було виведено із ладу третину залізниць, мостів, доріг та інших інфраструктур.

Примусове вилучення державних ресурсів є однією з головних причин голоду 1921-1923 рр. в Україні. Джерела свідчать про те, що з другої половини 1920 р. влада істотно збільшила розмір хлібозаготівлі. Центральне керівництво вимагало збільшити вивіз хліба з уражених посухою південних губерній УСРР. Радянське керівництво України звернулося до керівництва губкомів КП(б)У і губвиконкомів із вимогою за будь-яку ціну вивозити хліб [6, с.29-31]. Протокол засідання Політбюро ЦК КП(б)У про посилення відправлення хліба на Північ від 4 липня 1921 р. говорить про те, що для кожного міста встановлювалась певна кількість вагонів хліба, яка повинна бути вивезена [6, с.28-29]. Селяни зрозуміли, що врожаю не буде і, щоб вижити, треба берегти продовольчі запаси. Отже, нереальність хлібозаготівельних планів, примусове викачування хліба та зерна, а також їх експорт до Росії призвели до жахливих наслідків. Українські райони та губернії, які самі потерпали від голоду й потребували допомоги, повинні були постачати певну кількість зерна до районів Росії. Така політика більшовиків призвела до голоду в Україні 1921-1923 рр. й стала однією з головних його причин.

Варто дослідити ще одну причину голоду – посуху 1921 року. Радянською владою вони записувалися як основні. Посуха охопила основні регіони постачання хліба - Поволжя, Північний Кавказ, та південні губернії України. На півдні України зима 1921 р. видалася малосніжною, а весна - майже без дощів. Ставало очевидним, що врожай в республіці буде значно нижчим очікуваного. Особливо тяжке становище склалося в Катеринославській, Запорізькій, Одеській і Миколаївській губерніях. Це були райони, які до Першої світової війни слугували головними експортерами хліба. З протоколів засідання Миколаївської губернської військової продовольчої наради про скрутне продовольче становище в губернії, зрозуміло, що південні райони України дуже постраждали від посухи. Зазначено, що в губернії є 1 млн. пуд. зерна, і нових надходжень не буде [6, с.26-28]. «Днепропетровский исполком постановил: ввиду неурожая продналога не давати и забронировать для себя 300 тыс. пуд. зерна»[6, с.28]. Посуха 1921 р. повністю спалила посіви в Миколаївській губернії на 65 % площ, Катеринославській – на 64 %, Запорізькій – на 63 %, Одеській – на 45 %, Донецькій – на 40 %. У 21 повіті п'ятох південних губерній (Одеської, Миколаївської, Запорізької, Донецької і Катеринославської) селяни не зібрали навіть посіяного насіння. Вражена засухою земля дала мізерні урожаї: озимої пшениці – 1,5 пуди, жита – 2, ярової пшениці – 1, баштану – 10 пудів з десятини [12, с.40-41]. В 10 інших повітах чистий збір хлібів не перевищував 5 пудів на душу населення. Кількість худоби в південних губерніях скоротилася наполовину, а свиней – на 70-80 %. Через відсутність вологи в ґрунті сходи восени 1921 р. виявились поганими.

Звісно ми не можемо заперечувати той фат, що посуха та неврожай дійсно були, але варто враховувати те, що в цих регіонах посухи були звичним явищем і раніше, жодна з них не призводила до таких трагічних наслідків. У зв'язку з цим стає зрозумілим, що посуха не могла і не стала головною причиною голоду, а мала лише другорядне значення.

Дослідженням причини голоду 1921-1923 рр. в Україні займався вчений української діаспори, канадський історик Роман Сербин, який в якості джерел використовував українські газети, що виходили в Канаді, а саме: «Український Голос», «Канадський Фармер», «Українські Робітничі Вісті». Він не сумнівається в тому, що посуха і неврожай були причетні до виникнення голоду, але не вірив, що ці явища були єдиною причиною цієї трагедії. Сербин головною причиною голоду 1921-1923 рр. вважав сам комуністичний режим. Більшовики своєю некомпетентністю і грабіжницькою політикою привели до руїни Росію і Україну. Він зазначає катастрофічні наслідки економічної політики більшовицького уряду та жахливі події, що відбувалися в українському селі [51, с.20]. Однак у наведених роботах недостатньо висвітленими лишилися такі важливі аспекти, як виникнення голоду через соціально-економічні перетворення більшовицької партії, застосування насильницьких заходів «воєнного комунізму» та продовження їх в Україні після прийняття непу. Залишилися не висвітлені такі питання: як приховування вищими партійними органами влади інформації про голод, максимальне викачування хліба з українського села й відправка продовольства на користь «червоних столиць» та Поволжя, а пізніше - для постачання закордонних ринків, антицерковна політика держави у вилученні церковного майна для голодуючих.

О. І. Сирота зазначає, що голод 1921-1923 рр. в Україні був наслідком не однієї, а цілої системи причин: політики воєнного комунізму, продрозверстки, посухи та неспроможність радянської влади швидко та ефективно ліквідувати наслідки Першої світової та громадянської воєн. Але дослідник допускає ті ж помилки як і радянська історіографія, вказуючи: «Трагічні події, пов'язані з масовою смертністю населення від голоду в УСРР, слід розглядати в загальнофедеративному контексті. Голод 1921–1923 років охопив Поволжя, Кубань, Південну Україну та Крим, частину Північного Кавказу, Південний Урал, Башкирію, Північний і Західний Казахстан, частину Сибіру. З південних губерній республіки – Одеської,

Миколаївської, Запорізької та Катеринославської – надходила інформація про поганий стан посівів та майбутній неврожай. Таке становище було зумовлене тим, що взимку сніг не випав, а весна та літо видалися без дощів» [53, с.143].

Василь Марочко аналізуючи причини Ленінського людомору 1921-1923 рр. вказує: «Голодомор є наслідком соціально-економічної політики більшовиків, втіленням практикуючого соціал-шовінізму у формі класової боротьби. Особиста причетність більшовицького лідера до використання фактора голоду 1921-1922 рр. в Україні - безперечна. Вона постає у його листах, працях, декретах, промовах, у таємних телеграмах до Наркомпрода УСРР» [33, с. 3]. Дослідник, розкриваючи причини голоду 1921-1923 рр., акцентує свою увагу на продрозкладці, яка виявилася цинічною формою терору голодом, своєрідною системою свідомої конфіскації хліба та продовольства, що здійснювалася репресивними методами. Мільйони пудів хліба вилучали у селян шляхом реквізицій та вивозили до Кремля, в першу чергу для забезпечення продовольством армії та партійно-радянської номенклатури. Також Марочко наводить аргументи свідомої політики Голодомору, а саме: система заручництва, використання армійських підрозділів, карально-репресивних заходів, придушення опору селян [33, с. 3].

Голодомор, на думку С. Кульчицького, був третьою, після розкуркулення ф податково-пільгового перепаду, формою силового тиску на селянство з метою створення колгоспного ладу. Якщо перші дві форми тиску влада використовувала, щоб загнати селян у колгоспи, то терор голодом був застосований вже проти колгоспного селянства [26, с. 231].

Селянство попри всі утиски й грабунки залишалося перешкодою на шляху реалізацій грандіозних соціальних експериментів радянського керівництва. Для того, щоб втихомирити село, позбавити самостійності, ліквідувати індивідуальні господарства - створювалися колгоспи. Головним наслідком насильницьких методів організації колгоспів стало масове

невдоволення та відкриті протести селян – аж до антирадянських збройних виступів. Партійне керівництво розуміло, що потрібно якось вгамувати селян, а кращого засобу, аніж голод не вигадаеть, тим паче, що це вже був перевірений метод.

Досить цінні матеріали щодо причин голодомору містяться в працях Дж. Мейса. На основі глибокого аналізу архівних документів, праць дослідників із діаспори, книг американських та англійських журналістів, дисидентської радянської літератури, матеріалів радянської української преси та інших джерел було зроблено висновки, що Йосип Сталін і його оточення вчинили геноцид проти українців у 1932 - 1933 рр. На противагу багатьом українським історикам, для яких пріоритетним у тлумаченні причин і наслідків штучного голоду є економічний фактор, Дж. Мейс акцентує увагу на національному чиннику.

Він визначає штучний голод як вид геноциду, метою якого було саме знищення української нації як політичного фактору й суспільного організму. На підтвердження цього наводить декілька аргументів. По-перше, мордування голодом українських селян як носіїв національної ідеї збіглося зі знищенням української еліти - не тільки політичного керівництва, а й національної інтелігенції. По-друге, причетною до уявного заколоту СВУ комуністичний режим зробив Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) і змусив її оголосити про самоліквідацію. По-третє, дослідник дійшов висновку, що всі регіони, які постраждали від штучного голоду, були заселені національними групами, котрі, ймовірно, могли стати на заваді формуванню такого Радянського Союзу, який одразу після голоду створив Сталін, - політично однорідного доцентрово російського спадкоємця царської імперії [35,с. 190].

Дж. Мейс говорить про штучність та спланованість голодомору 1933 року, проводячи паралелі з подіями 1930 року в Казахстані, які підштовхнули Сталіна до висновку, що голод може бути ефективною зброєю, яку буде застосовано проти українців. «Українську республіку обклали квотами

постачання зерна, які набагато перевищували її частку загального збору в СРСР. Хоча Москві було відомо, що колективізація призвела до безладдя у сільському господарстві України, її змусили постачати у 2,3 раза більше зерна, ніж найурожайнішого перед колективізацією року. 1930 р. з України було вивезено 7,7 млн. т зерна - 33% із 23 млн. т врожаю. Хоча Україна вирощувала тільки 27% усього збіжжя, зібраного в СРСР, її частка у заготівлі зерна становила 38%» [35,с. 193]. Проаналізувавши дані, очевидною стає політика партійного керівництва, що свідомо вела українське село до катастрофи. Цілком зрозуміло, що такі квоти виконати нереально, але Москва наполягала на їх виконанні. На думку Джеймса Мейса, основною причиною голодомору було прагнення Сталіна централізувати повну владу в своїх руках, а це стало б можливим в разі знищення українського селянства, української інтелігенції, знищити Україну як таку.

Основною причиною голодомору є хлібозаготівельна кампанія. На цьому наголошують більшість істориків. Зокрема, Марочко та Веселова вважають основною причиною голодомору хлібозаготівельну повинність. Валовий збір зернових в Україні 1931 р. – становив 17,7 млн., у 1932 р. – 12,8 млн., у 1933 р. – 22, 2 млн. тонн. Обсяг хлібозаготівель у 1931 р. сягав 39% валового збору, що було критичною межею для України. Селян масово піддавали різного роду репресіям: штрафували, позбавляли земельного наділу, виселяли поза межі області, заборона торгівлі до тих пір, доки не буде виконано хлібозаготівельного плану [1,с. 84-85].

Репресивна у своїй основі хлібозаготівельна кампанія 1932–1933 рр., організована і здійснена сталінською адміністративно-командною системою, породила Голодомор, за своїми наслідками тотожний геноцидові. С Кульчицький дотримується подібної думки про геноцидний характер Голодомору і приходять до висновку, що голодомор торкнувся таки українців, а точніше – українських селян. Насадження колгоспів терористичними засобами і прагнення Кремля негайно використати колгоспний лад для вилучення максимуму виробленої в сільському

господарстві продукції призвели до голоду [25,с. 165]. С. Кульчицький виокремлює поняття «голод», який тривав впродовж 1932 року і «голодомор», що тривав перші 6 місяців 1933 року, його пусковим механізмом стала тотальна конфіскація продовольства і блокада голодуючих регіонів. Спільною в них була першопричина – хлібозаготівлі. На думку історика, і голод і голодомор є штучними та свідомо спланованими явищами. С. Кульчицький акцентує увагу на те, що причиною Голодомору були не хлібозаготівлі, а «заготівлі» всього наявного в селянських господарствах продовольства, що в свою чергу сприяло тому, що кількість жертв вимірювалася мільйонами [25,с. 165]. Сформувавши концепцію про геноцид українців не як етносу, а як політичної нації, як громадян УСРР. Це був випереджальний удар Й. Сталіна по загрозі відокремлення України.

Латвійські та естонські історики ще наприкінці 1920-х років почали аналізувати політику колективізації сільського господарства та індустріалізації і вже робили прогнози щодо майбутнього голоду, проводячи паралелі з голодом 1921 року. Доказом того, що зарубіжні історики бачили причину голодомору в свідомій політиці уряду слугує публікація в консервативній «*Latvijas Kareivis*», яка наголошувала на тому, що наростання продовольчих труднощів в УСРР було викликане катастрофою у сільському господарстві, яка, в свою чергу, стала результатом непосильної програми індустріалізації та «машинного психозу» [61,с. 87]. Е. Шноре акцентує увагу на тому, що партійне керівництво змушувало селянство виконувати державні хлібозаготівельні плани, запроваджуючи репресії, але вони виконувалися дуже повільно, тому спостерігається масове недоїдання, голод, хвороби та вражаючі злидні. Говорячи про причини Голодомору, латвійські та естонські історики визначають експерименти Москви у соціальній та аграрній політиці, а основною причиною голодомору є «політичний фанатизм російських комуністів» і самого Й.Сталіна. Зазначалося, що цю трагедію було викликано штучним шляхом, адже пасивний опір селянства політиці

насаджування колгоспів планувалося зламати за допомогою «зброї голоду» [61,с. 88].

В. Іваненко та Н. Романець вважають, що справжньою причиною голодування були надмірні хлібозаготівлі. Зокрема, для Дніпропетровського, Криворізького, Мелітопольського, Запорізького округів був встановлений хлібозаготівельний план на 1931 рік у розмірі 111 млн. пудів [13, с. 18]. Зрозуміло, що такий план виконати було нереально, тому партійне керівництво вдалося до репресій, але й це не вплинуло на виконання хлібозаготівельного плану. Історик акцентує увагу на тому, що причиною даної трагедії стала тотальна конфіскація їстівних запасів у селянства. Голодомор 1932-1933 року був закономірним результатом сталінської антиукраїнської антиселянської політики. Дуже влучною для пояснення причин Голодомору є цитата, наведена Н. Романець, з доповідної записки головного парт штабу республіки до ВКП(б): «Голод ще не навчив дуже багатьох колгоспників уму-разуму» [13,с. 60]. Теза про «виховання голодом» пронизувала собою у 1933 р. службову документацію і навіть виходила на рівень пропагандистської роботи у великих колективах. Наприклад, політпрацівник Придніпровської дивізії повчав свою аудиторію: «Деякі перемінники саботують і не хочуть працювати в колгоспі. Від цього і голодують, проте в цьому ніхто не винен, нехай ледарі кивають на себе, їм треба нагадати гасло Леніна: «Хто не працює - той не їсть!» Ми знаємо, що не працюють буржуї, кулаки і ледарі. То ж нехай і не їдять» [28,с. 79].

Саме ці слова пояснюють поведінку радянської влади, яка прагнула послабити, знищити українське селянство, яке мало бунтівний характер, оскільки страх, апатія, голод, робили їх покірними, безініціативними, не здатними на опір, а такою масою досить легко управляти, так як вони не думають про самобутність, незалежність.

2.2. Територія поширення, хід та наслідки голоду 1921-1923 рр. і Голодомору 1932-1933 рр. в Україні

Василь Марочко чітко розводить поняття «географія голоду» і «територія Голодомору», зазначаючи, що перше пов'язано з топонімічною та географічною прив'язкою голоду як соціально-фізіологічного явища, а, безпосередньо, «територія Голодомору» встановлює випадки терору голодом, інтенсивність його руйнівної дії [33, с.3].

Територія Голодомору є досить складним та багатокомпонентним терміном, що охоплює не лише адміністративні та географічні кордони, але й включає в себе локальну інтенсивність смертності та масовості соціально-психологічних аномалій. За Марочком, формування території Голодомору починається тоді, коли соціально-фізіологічні ознаки недоїдання та голодування починають обростати масовістю та переростають у масові прояви морально-психічних і патологічних зрушень людської поведінки (масові випадки людоїдства, труподства, вживання дохлої худоби, котів, собак, гризунів, втрата страху і святості смерті, виготовлення їжі з різних сурогатів, припинення офіційної реєстрації смертності відповідними органами тощо), а демографічні наслідки свідчать про масову смертність і порушення динаміки природного приросту населення [34, с.11].

Л. Яковлева, А. Огінська та С. Кульчицький говорять про те, що на тих територіях, де активно впроваджувалась продрозкладка, спостерігалось скорочення посівної площі, конкретно вказуючи на Чернігівську, Полтавську та Харківську губернії. А на території Київської, Волинської, Подільської, Одеської, Донецької та Катеринославської губерній, що були плацдармом під час світової та громадянської воєн, дефіцит селянських засівів був найменшим [6, с.6]. Дослідники, звісно, не використовують у своїх працях термінів «територія» чи «географія голоду», але ці нюанси можна чітко прослідкувати та показати взаємозв'язок застосування продрозкладки, зубожіння господарств, падіння виробництва в сільському секторі та поширенням голоду. Аргументом нашої думки можуть слугувати

документи №3 та №5, які показують даний взаємозв'язок та згубні наслідки продрозкладки для Полтавської та Миколаївської губерній, на які очікує голод [6, с.26-28].

З огляду на джерела та свідчення Українського Інституту Національної Пам'яті голод 1921-1923 років охопив спочатку Катеринославщину, Запоріжжя та Донеччину, а вже наприкінці 1921 року – Миколаївщину та Одещину. У січні 1922 р. кількість голодуючих сягнула 1890000 осіб, у березні – 3250000, в червні – 4103000. Голод зменшував політичну активність селян, спричиняв спад повстанського руху, мав величезний деморалізуючий вплив на південноукраїнське селянство, більший, ніж загроза загинути в бою, чи стати заручником. Голод породжує апатію, байдужість до всього, що не стосується виживання. Всі інтереси фокусувалися в одній площині – фізичному самозбереженні. Опухла від голоду людина нездатна до опору. Врахувавши це, радянська влада лише збільшувала територію голодомору, так як він виявився фактором, який ефективніше за каральні експедиції втихомирив повстанців. Штучність голоду була характерною рисою тоталітарного режиму.

Василь Марочко зазначає, що територія голоду в липні 1922 року охопила 18 губерній, із яких 5 в УСРР. Мінімальна кількість голодуючих 18,3 млн. осіб, а максимальна близько 30 млн. осіб [33, с.3]. Акцентуючи увагу на тому, що ці кількісні показники були встановлені шляхом обстеження регіонів та чітко фіксовані у звітах урядових установ 1922 року. Загалом зазначалося, що на території південно-східних губерній УСРР від ленінського людомору потерпало 40% населення.

Статистичні дані свідчать про те, що територія голоду з часом тільки зростала. Зокрема вже в березні 1922 року кількість голодуючих в Україні сягнула 4 млн. осіб, з яких діти склали 1,9 млн. осіб. В Запорізькій губернії смертність серед голодуючих складала 27, 1%. Кількість голодуючих постійно й досить швидко зростала: у травні вона складала 25%, у липні – 50%, а в окремих регіонах досягала позначки 80 % [33, с. 3].

На думку Ю. Котляра та І. Міронової особливо тяжке становище в Україні 1921 року склалося в Катеринославській, Запорізькій, Одеській і Миколаївській губерніях. Це були райони, які до Першої світової війни були головними експортерами хліба. Там голодувало близько 7 млн осіб [22, с.6].

Василь Марочко акцентує свою увагу на тому, що територія Голодомору починає формуватися восени 1931 року – початок 1932 року. Аргументуючи це тим, що голод в Україні почався ще 1928 року, вже тоді селянам бракувало хліба, але в них була ще картопля. А вже безпосередньо в 1930-х роках влада штучно та власноруч сприяла перетворенню голоду в Голодомор, шляхом конфіскації хліба і продовольства, вилучення насінневих фондів, ізоляції, хронічного недоїдання [34, с. 12-13]. З рекордною швидкістю збільшувалася кількість тих, хто голодує, масового вживання селянами сурогатів, свійських тварин, дохлої худоби, епідемія тифу, окремі випадки труподства і людодства, наявність сотень і тисяч опухлих та померлих.

В. Я. Чубар у своєму листі до В. М. Молотова та Й. В. Сталіна від 10 червня 1932 року писав, що з грудня 1931 року проявляються випадки недоїдання та голодовки, в березні кількість голодуючих, опухлих та помираючих від голоду значно зросла й продовжує рости. Багато районів Київської та Вінницької областей знаходиться в дуже важкому стані, спостерігається масова смертність, та підкреслюється критичність ситуації. Він пише в листі про те, що голодомор охопив третину сільських районів УСРР із населенням 8,5 млн осіб [29].

Територія Голодомору – свідомо організована соціальна резервація - сталінське гетто. Адміністративно-територіальне розширення території Голодомору 1932 року відбувалося послідовно під впливом руйнівної сили карально-репресивних заходів: податкового тиску на заможних селян, застосування натуральних штрафів і плану твердого завдання одноосібникам, конфіскації хліба та продовольства, позбавлення селян худоби, реманенту, житла, присадибної землі, занесення сіл на «чорні дошки», депаспортизації

селян, заборони продажу селянам залізничних квитків, затримка розрахунків за трудодні, примусове повернення розданого хліба, унеможливлення міжнародної продовольчої і системної внутрішньої допомоги селянам, які голодували [34, с. 11].

Великий внесок у вивченні теми Голодомору 1932-1933 років здійснили українські дослідники Гарвардського університету, які створили електронний атлас Голодомору. Завдяки використанню новітніх технологій їм вдалося якнайширше розкрити питання території голодомору, демографічних наслідків, статистичних моментів. Сергій Плохій та інші професори університету довели, що голодомор 1932-1933 років вразив центральні регіони України, а не південні, як про це говорилося спочатку; визначили, що території сучасної Київської, Полтавської, Черкаської областей найбільше постраждали від голодомору, а також встановлено те, що етнічна група українців зазнала найбільших втрат від голодомору серед інших національностей.

Отже, територія Голодомору є складним та багатокомпонентним поняттям, що має лінійне спрямування, оскільки, в порівнянні з територією голоду 1921-1923 років вона значно виросла, й охопила не лише південні території, але й центральні території.

Такі масштаби трагедії призвели до жахливих наслідків. Внаслідок голоду 192-1923 рр. вкрай було підірвано господарство: ціни на ринку зростали, кооперативи працювали слабо, конкурувати на ринку вони не могли, товарообмінні операції практично припинились. Найжахливішими були демографічні наслідки голоду. На початку 1922 р. селяни масово помирали від голоду та хвороб, зумовлених недоїданням [31, с.39]. За даними Наркомздорів'я УСРР, тільки за сім місяців 1922 р. у неврожайних губерніях республіки хворіло на холеру 24,4 тис. чоловік, на черевний тиф – 19,6 тис., на висипний – 136 тис. Населення Катеринославської губернії за переписом 1920 р. становило 1 млн. 746 тис. осіб, у січні наступного року 530 тис. осіб, а в березні – 768 тис. осіб. Населення Одеської губернії становило 1

млн. 940 тис. осіб, у тому числі 602 тис. дітей. У квітні голодувало 555 тис. осіб, захворіло близько 17 тис. осіб. На Запоріжжі голодувало 948 тис. осіб, померло 50 тис. осіб [60, с.87].

Особливо важким було становище дітей, яких нерідко залишали напризволяще й вони блукали вулицями селищ і містечок у пошуках їжі. Владні структури не змогли охопити допомогою усіх нужденних. Типовим можна вважати повідомлення Катеринославської губернської ради захисту дітей до ЦК Помгол при ВУЦВК про становище дітей взимку 1922 р.: «Зібрано із відрахувань і пожертв дуже мало, ледве натягується в нинішній час до 2 тис. пудів продовольства. З хліба, який відпущено у вигляді державної допомоги за грудневим і січневим нарядами, отримано замість 100 вагонів, що потрібно було, тільки п'ять вагонів. Надалі на отримання хліба із Кременчуцької губернії, до якої в продовольчому відношенні прикріплена Катеринославська губернія, майже зовсім не доводиться розраховувати. У цілому за січень місяць задоволено тільки 7 % загальної кількості голодуючих дітей, проте на лютий становище ще більше загострюється, і ми стоїмо перед необхідністю скоротити й цей убогий відсоток задоволення» [6, с. 86].

В Миколаївському повіті з 276 тис. чол. населення голодувало 157 тис. У Миколаєві, наприклад, голодувало 35 % мешканців, а недоїдало 85 %. Допомогу одержувала ледь половина населення. Пайків у січні-квітні 1922 р. було надано 110 тис., калорійність кожного з них ледь досягала 800 калорій. Ступінь голодування була жахливою, цілі сім'ї сиділи на фунті макухи протягом доби. Споживалося все, що можна було жувати: м'ясо собак і кішок, збруя, трупи загиблих тварин. Коріння пирію, луска проса були ласощами. Хліб випікали з домішками макухи до 50 %, а чечевиці і проса – до 80 %; він виходив глевким і важким. На ґрунті споживання різних сурогатів реєструвалися отруєння і смерть. Навесні люди падали від голоду і вмирили. Смертність стала перевищувати народжуваність.

Жах голоду привів до появи канібалізму. Кількість випадків людодства в Одеській губернії точно невідомо, проте їх було не мало. Миколаївський губздрав зареєстрував 18 подібних випадків: 7 – у Дніпропетровському повіті, 8 – у Херсоні, 3 – у Миколаївському повіті [23, с.125-126]. Згідно «Звіту центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК про чисельність, харчування, захворюваність та смертність серед голодуючих» в 5-ти південних губерніях голодувало близько 40 % всього населення. З осені 1921 р. харчування населення різко погіршилося. З'ївши, все, що було схоже на їжу населення почало вживати різноманітні сурогати. Доведенні до відчаю, люди почали займатися людодством. Офіційно було зафіксовано 50 випадків людодства [6, с.203].

З «Повідомлення голови Катеринославської губернської ради захисту дітей про скрутне становище голодуючих дітей в губернії» від 4 січня 1922 р. зрозуміло, що становище дітей надзвичайно важке: з Кременчуцької губернії повинно було прийти 100 вагонів продовольства, а прийшло лише 5, до того ж потік голодних дітей в міста збільшується, а продовольства майже не має [6, с.86-87].

У січні 1922 р. українське населення масово голодувало. Однак більшовики продовжували вивозити хліб, у тому числі й для регіонів, які офіційно були визнані голодуючими, зокрема до Поволжя. Лише після грудневої партконференції 1921 р. в Україні, ЦК РКП(б) визнав факт голоду. У пресі дозволили публікацію матеріалів про виснажених людей, наведення даних про кількість голодуючих та розмірів необхідного продовольства. До типових можна віднести повідомлення «Селянської правди» від 5 березня 1922 р. про те, що в Харківській губернії «сотні й тисячі селян лежать роздягнуті по холодних хатах і не мають сил піти пошукати їжі. Поруч них і трупи, які нема кому поховати. Від голоду виникають хвороби, з якими медичний персонал безпорадний в боротьбі».

Точне число жертв голоду в Україні не встановлено. Історики наводяться цифри від 235 тис. до 1млн. осіб.

Наслідки Голодомору 1932-1933 років в Україні були найжахливішими та найтрагічнішими з усіх трьох голодоморів. Демографічні втрати були надзвичайно великими, але точної цифри не існує, історики до сих пір сперечаються стосовно кількості жертв Голодомору, що пов'язано з відсутністю книг ЗАГСів деяких районів, тривалим замовчуванням трагедії та сумнівною реєстрацією померлих від голоду. За висновками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України прямі демографічні втрати українців через над смертність у тогочасних межах УРСР 1932-1934 рр. становили 3 568 тисяч осіб; 349 тисяч осіб – інших національностей. Дефіцит народжених в Україні становив 600 500 дітей. Сукупні демографічні втрати УРСР 1932-1934 рр становлять 4 518 тисяч осіб. Наталія Левчук, провідний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.Птухи НАНУ, зазначила, що основну частину померлих від голоду становлять селяни. Хоча, з 3,9 млн загиблих майже 300 тис. - це міські жителі. Найбільша концентрація смертності спостерігалася у 1933 році, на цей рік припадає 90% людських втрат. Якщо оцінювати смертність за статтю, то найбільше у роки голоду померло чоловіків (60%), а віковий розподіл показав, що чверть померлих, тобто близько 1 млн, - це діти віком до 10 років [15].

Специфікою Голодомору 1932—1934 рр. було те, що він стався у мирний час. Голод 1921—1923 рр. та 1946—1947 рр. відбулись після періодів інших соціальних потрясінь — воєн і мали ще одну спільну рису — у ті періоди найбільше потерпали зернові, південно-східні регіони, а під час Голодомору — незернові, центрально-північні регіони. Голод 1932—1933 рр., спричинений колективізацією, мав місце в багатьох частинах Радянського Союзу, включаючи і власне Росію. Але український голод відрізняється за масштабом і визначеною національною складовою. Голодомор є унікальним у тому, що він був мотивованим і здійсненим державою з метою придушення бунтівної України, у першу чергу селянства. На відміну від общинного, колективістського російського селянства,

українське селянство мало сильне почуття власності. Голод був організований шляхом послідовних конфіскацій зерна на експорт, вилучення інших продуктів харчування та посівного матеріалу. Саме свідоме планування систематичних заходів, спрямоване на настання Голодомору, і роблять його одним із найзлісніших епізодів в історії людства.

Таблиця 1. Розподіл прямих втрат через надсмертність внаслідок голоду за статтю та віковими групами

Вікова група	Голод 1921—1923 рр.		Голодомор 1932—1934 рр.		Голод 1946—1947 рр.	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
0-4	15,9	18,5	11,1	7,8	6,8	7,6
5-14	6,1	3,3	12,1	7,8	3,0	3,2
15-34	14,9	7,4	11,3	5,5	22,4	10,0
35-49	6,5	4,7	8,7	5,5	6,9	5,5
50-79	9,2	11,4	17,4	10,6	16,8	15,7
80+	1,1	0,9	1,2	1,0	0,9	1,1
За статтю	53,7	46,3	61,8	38,2	56,9	43,1
Усього	100,00		100,00		100,00	

В табл. 1 містяться кількісні характеристики втрат за віковими групами. Помітні дві тенденції: частка дітей, померлих унаслідок голоду, зменшується: у 1921-1923 рр. частка дітей у віці 0-14 років становила 43,9 %, у 1932-1934 рр. - 38,8 %, а у 1946-1947 рр. - 20,6 %. Водночас частка померлих унаслідок голоду у віці старше за 50 років збільшувалась і дорівнювала 22,6, 30,2 та 34,5 % відповідно. Частка осіб середньої вікової групи (15-49 років) під час голоду 1940-х рр. була більшою, ніж під час двох попередніх (33,5, 31,0 та 44,9 % відповідно). Таку ситуацію можна пояснити структурними зрушеннями у віковій структурі населення і особливостями перебігу кожного з трьох періодів голоду. Так, під час голоду 1921—1923 рр.

дуже великий внесок (46 %) у підвищення рівня смертності обумовлений інфекційною складовою (висипний, поворотний та черевний тиф, дизентерія, скарлатина, дифтерія, кір, коклюш тощо). Причому інфекційна складова тоді просто супроводжувала голод, а не була їм обумовлена, тоді як під час Голодомору спалахи інфекційних захворювань були зумовлені голодом, втратою імунітету і здатності людського організму простояти хворобам [15].

Дослідження Гарвардського університету свідчать, що найбільше від голодомору постраждали Київська область – 1,1 млн. осіб, Харківська – 1 млн. осіб. У той самий час на півдні України цифри значно нижчі: 368 тис. у Дніпропетровській області та 327 тис. в Одеській області. Географічний розподіл жертв ставить Голодомор у окрему категорію у порівнянні з іншими голодами, які відбулися в Україні на протязі ХХ століття. Найбільша смертність спостерігалася в період з березня по серпень 1933 року; пік – червень 1933 року [2].

Негативним наслідком було значне скорочення сільського населення, що загостило й ускладнило посівну компанію 1933 року. Яскравим прикладом слугує той факт, що для проведення сівби із міст було мобілізовано 1200 осіб, також відбувалося переселення селянських родин з інших регіонів для того, щоб забезпечити село робочою силою, але така спроба ліквідувати наслідки Голодомору зазнала краху [13, с.56].

Одним із найжахливіших наслідків є масові випадки канібалізму, про що говорять багато науковців та істориків. Жах голоду привів до появи канібалізму. Кількість випадків людоїдства в Одеській губернії точно невідомо, проте їх було не мало. Миколаївський губздрав зареєстрував 18 подібних випадків: 7 – у Дніпропетровському повіті, 8 – у Херсоні, 3 – у Миколаївському повіті [6, с.125-126]. Згідно «Звіту центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК про чисельність, харчування, захворюваність та смертність серед голодуючих» в 5-ти південних губерніях голодувало близько 40 % всього населення. З осені 1921 р. харчування населення різко погіршилося. З'ївши, все, що було схоже на їжу населення

почало вживати різноманітні сурогати. Доведенні до відчаю, люди почали займатися людодством. Офіційно було зафіксовано 50 випадків людодства [6, с.203].

Спалах людодства припадає на весну – початок літа 1933 року. Поїдання людей були зафіксовані в усіх областях УСРР. Так, в с. Байдівка Старобільського району 37-річна жінка харчувалася трупом її померлого чоловіка. 5 травня 1933 року в с. Бойки Решетилівського району жінка разом з дорослою донькою, яка мала немовля, задушили його і зварили. Таких жахливих випадків зафіксовано дуже багато. Таке безвихідне для селян становище, спричинило психологічні хвороби, було втрачено людський і моральний облік, селяни вдалися до канібалізму[1, с.111].

Найвразливішою соціальною групою сільського населення, яка масово помирала від голоду, були діти, оскільки вони належали до категорії «непрацездатних» [13, с.58]. З дітьми пов'язане ще одне явище - дитяча безпритульність. Діти, батьми яких померли, десятками тисяч блукали вулицями міст у пошуках хліба. Створювалися спеціальні бригади, які збирали безпритульних дітей, але це не допомагало, діти були досить слабкими, хворобливими. А це в свою чергу створювало загрозу поширення хвороб, епідемій, зростання крадіжок.

2.3. Порівняльна характеристика голоду 1921-1923 рр. та Голодомору 1932-1933 рр. в Україні

Голод 1921-1923 рр. та Голодомор 1932-1933 рр. в Україні є взаємопов'язаними явищами, оскільки вони були свідомими штучно спланованими радянським керівництвом. Голод став дієвим та безвідмовним засобом радянської влади у боротьбі проти українського селянства, яке чинило опір владі, підіймалося на повстання проти різного роду експериментів. Оскільки, опухла від голоду людина не здатна чинити опір, не здатна на боротьбу.

Причини голоду на початку 20-х рр. в Україні офіційною радянською історіографією пояснювалися посухою 1921 р., а також наслідками семирічної війни (спочатку світової, потім громадянської). Це викликає певний сумнів, оскільки основну провину за тяжке положення, що склалося в країні, покладали на діяльність внутрішніх і зовнішніх ворогів радянської влади. Історія голоду на півдні України була грубо спотворена радянською історіографією, задля приховування антиукраїнської продовольчої політики ленінського керівництва. По-перше, замовчувалися причини лихоліття, пов'язані з колоніальним статусом Української СРР, її політичною залежністю від московського центру. По-друге, навмисно применшувалися тривалість й інтенсивність українського голоду, який не поступався поволзькій трагедії. По-третє, викачування продовольчих ресурсів України для забезпечення армії і промислових центрів Російської Федерації трактувалося як «братерська допомога трудящих УСРР голодуючому Поволжю. Посуха та неврожай 1921 р. дійсно є одними із причин голоду 1921-1923 рр. Радянською владою вони записувалися як основні. Посуха охопила основні регіони постачання хліба - Поволжя, Північний Кавказ, та південні губернії України. На півдні України зима 1921 р. видалася малосніжною, а весна - майже без дощів. Ставало очевидним, що врожай в республіці буде значно нижчим очікуваного. Але в цих регіонах посухи були звичним явищем і раніше, жодна з них не призводила до таких трагічних наслідків. У зв'язку з цим стає зрозумілим, що посуха не могла і не стала головною причиною голоду, а була лише їх доповненням. З другої половини 1920 р. влада істотно збільшила розмір хлібозаготівлі. Центральне керівництво вимагало збільшити вивіз хліба з уражених посухою південних губерній УСРР. Головним завданням було поставлене вивезення хліба до Росії. Отже, нереальність хлібозаготівельних планів, примусове викачування хліба та зерна, а також їх експорт до Росії призвели до жахливих наслідків. Українські райони та губернії, які самі потерпали від голоду й потребували допомоги, повинні були постачати певну кількість зерна до районів Росії.

Така політика більшовиків призвела до голоду в Україні 1921-1923 рр. й стала однією з головних його причин. У той час, коли на допомогу голодуючому Поволжю були кинуті усі сили партійного, радянського і профспілкового апарату, у жодній постанові центрального уряду чи зверненні про організацію боротьби з голодом влітку-восени 1921 р. не згадується про голод на півдні України, не йдеться, відповідно, й про надання матеріальної допомоги голодуючим. Тому південні райони УСРР, що найбільше постраждали від природної стихії, залишалися без допомоги.

На відміну від терору голодом у 1921—1923 рр., що був спрямований, передусім, для упокорення бунтівного селянства, голодомор 1932—1933 рр. мав на меті планомірне знищення українських селян як загрозу їх режиму. Насильницька форсована колективізація, здійснювана за директивами Й. Сталіна, розкуркулювання з виселенням сімей до Сибіру, нереальні хлібозаготівельні плани, масове вилучення в селян усіх продуктів харчування призвели до Голодомору 1932-1933 рр. На початку 30-х років репресії проти українського селянства набули винятково жорстокого характеру. В першу чергу це пов'язано з розкуркулювання, в результаті якого було зруйновано понад 200 тис. найбільш дієдатних і заможних селянських господарств, виселено сотні тисяч «куркулів» та членів їхніх сімей. Криза у сільському господарстві, викликана сталінською політикою суцільної колективізації на початку 30 х рр., і намагання партійно-державного керівництва за будь яку ціну виконати планхлібозаготівель в Україні, спричинили у 1932—1933 рр. страхітливий голодомор. Сталін, що поставив за мету у стислі терміни провести колективізацію сільського господарства, вдався до геноциду українських селян, пам'ятаючи, як голод 1921—1923 рр. значно ефективніше, ніж каральні операції, приборкав антибільшовицький повстанський рух в Україні.

Порівнюючи територію Голодомору 1932-1933 рр. та територію голоду 1921-1923 рр. в Україні ми впевнено можемо сказати, що вони мали певні

відмінності. Якщо від голоду 1921-1923 років постраждав Південь, то від Голодомору Південі та Центральна Україні. Південна Україна, яка на початку 1930-х років була адміністративно розділена на Одеську, Дніпропетровську та Сталінську (Донецьку) області, з середини дев'ятнадцятого століття була житницею Європи. Чорнозем зробив ці землі особливо родючими для вирощування зерна в цілому і, зокрема, пшениці. Але українські степи також були відомі своїми суворими зимами й засухами, які спричиняли погані врожаї, голодування, а іноді й голод. Це був район, де більш-менш «природний» голод відбувався й раніше. Але Великий голод найболючіше вдарив по тих областях, які не переживали значне голодування раніше. Один із висновків, який можна зробити з цієї картини, це те, що Голодомор був «штучним», або, іншими словами «спричинений людським фактором» [2].

Голод 1921-1923 рр. привів до жахливих наслідків. Вкрай було підірвано господарство: ціни на ринку зростали, кооперативи працювали слабо, конкурувати на ринку вони не могли, товарообмінні операції практично припинились. Населення віддавало перевагу купівлі потрібних речей на ринку: на останньому якщо не дешевше, то кращої якості, більший вибір – нема канцелярської тяганини. Через те, що було відсутнє насіння, частина землі не буде засіяна.

Найжахливішими були демографічні наслідки голоду. На початку 1922 р. селяни масово помирали від голоду та хвороб, зумовлених недоїданням [31, с.39]. За даними Наркомздорів'я УСРР, тільки за сім місяців 1922 р. у неврожайних губерніях республіки хворіло на холеру 24,4 тис. чоловік, на черевний тиф – 19,6 тис., на висипний – 136 тис. Населення Катеринославської губернії за переписом 1920 р. становило 1 млн. 746 тис. осіб, у січні наступного року 530 тис. осіб, а в березні – 768 тис. осіб. Населення Одеської губернії становило 1 млн. 940 тис. осіб, у тому числі 602 тис. дітей. У квітні голодувало 555 тис. осіб, захворіло близько 17 тис. осіб.

На Запоріжжі голодувало 948 тис. осіб, померло 50 тис. осіб [60, с.87]. Ступінь голодування була жахливою, цілі сім'ї сиділи на фунті макухи протягом доби. Споживалося все, що можна було жувати: м'ясо собак і кішок, збруя, трупи загиблих тварин. Коріння пирію, луска проса були ласощами. Хліб випікали з домішками макухи до 50 %, а чечевиці і проса – до 80 %; він виходив глевким і важким. На ґрунті споживання різних сурогатів реєструвалися отруєння і смерть. Навесні люди падали від голоду і вмирили. Смертність стала перевищувати народжуваність.

Жах голоду привів до появи канібалізму. Доведенні до відчаю, люди почали займатися людодством. Офіційно було зафіксовано 50 випадків людодства [6, с.203]. Точна кількість жертв голоду в Україні не встановлена. Історики наводяться цифри від 235 тис. до 1млн. осіб. Декларативно заявивши про організацію допомоги потерпілим районам України, уряд всіма способами продовжував викачувати хліб. Тривалий час не дозволяв розгортати роботу і міжнародним благодійницьким організаціям, аж поки вони самі не проявили ініціативи. Іноземна допомога, що набула широкого розмаху лише весною 1922 р. виявилася багато ефективнішою державної, набагато перевищуючи останню. Вирішальну роль у порятунку голодуючих південних губерній України відіграли іноземні благодійницькі організації. В результаті їх діяльності було врятовано сотні тисяч людей від голодної смерті. Таким чином, голод 1921-1923 рр. на Півдні України був результатом цілеспрямованої політики більшовиків, метою якої було придушення антикомуністичних повстанських рухів. Радянська верхівка була добре обізнана щодо ситуації на українському селі, однак до певного моменту не робила жодних кроків аби подолати проблему. Шляхом використання подібних нелюдських методів більшовики досягли своєї мети: масовий спротив на українських землях було подолано. Тим не менше, радянська влада ще бачила потенційну загрозу для себе в українському селянському середовищі, тому у наступному десятилітті вдалася до ще більш жорстоких дій. Голод виявився фактором, який ефективніше за каральні експедиції

втихомирив повстанців. Нещадна хлібозаготівельна політика уряду мала в своїй основі терористичний характер. Тоталітарний режим для придушення опору повною мірою використав терор голодом.

Демографічні втрати були надзвичайно великими, але точної цифри не існує, історики до сих пір сперечаються стосовно кількості жертв Голодомору, що пов'язано з відсутністю книг ЗАГСів деяких районів, тривалим замовчуванням трагедії та сумнівною реєстрацією померлих від голоду. За висновками Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України прямі демографічні втрати українців через над смертність у тогочасних межах УРСР 1932-1934 рр. становили 3 568 тисяч осіб; 349 тисяч осіб – інших національностей. Дефіцит народжених в Україні становив 600 500 дітей. Сукупні демографічні втрати УРСР 1932-1934 рр становлять 4 518 тисяч осіб. Наталія Левчук, провідний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.Птухи НАНУ, зазначила, що основну частину померлих від голоду становлять селяни. Хоча, з 3,9 млн загиблих майже 300 тис. - це міські жителі. Найбільша концентрація смертності спостерігалася у 1933 році, на цей рік припадає 90% людських втрат. Якщо оцінювати смертність за статтю, то найбільше у роки голоду померло чоловіків (60%), а віковий розподіл показав, що чверть померлих, тобто близько 1 млн, - це діти віком до 10 років [15].

Специфікою Голодомору 1932—1934 рр. було те, що він стався у мирний час. Голод 1921—1923 рр. та 1946—1947 рр. відбулись після періодів інших соціальних потрясінь — воєн і мали ще одну спільну рису — у ті періоди найбільше потерпали зернові, південно-східні регіони, а під час Голодомору — незернові, центрально-північні регіони. Голод 1932—1933 рр., спричинений колективізацією, мав місце в багатьох частинах Радянського Союзу, включаючи і власне Росію. Але український голод відрізняється за масштабом і визначеною національною складовою. Голодомор є унікальним у тому, що він був мотивованим і здійсненим

державою з метою придушення бунтівної України, у першу чергу селянства. На відміну від общинного, колективістського російського селянства, українське селянство мало сильне почуття власності.

Висновки до розділу 2

Перша третина ХХ століття характеризується двома жахливими трагедіями для українського народу: голодом 1921-1923 рр. та Голодомором 1932-1933 рр. Вони мають як спільні риси, так і відмінні. Спільним є їх походження, оскільки вони стали результатом цілеспрямованої політики більшовиків, штучність яких була характерною рисою тоталітарного режиму. Але кожен з них мав свої причини та особливості.

Голод 1921-1923 рр. мав об'єктивні (посуха, наслідки світової та громадянської воєн) та суб'єктивні причини. Однією з головних причин голоду було примусове вилучення державних ресурсів – нереальні хлібозаготівельні плани. Крім того, більшовики прийшовши до влади, опиралися на робітників, а селянство було перешкодою на шляху реалізації соціальних експериментів радянського керівництва. Тому більшовики вирішили використати голод як засіб придушення антибільшовицького селянського повстанського руху. Голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Особливістю є замовчування радянською владою голоду 1921-1923 років.

Голодомор 1932-1933 рр. вважається одним з найтрагічніших явищ української історії. Головною його причиною були надмірні державні хлібозаготівлі, вилучення в селян всіх продуктів харчування. Особливостями є штучний характер голодомору та свідоме його спланування. Голодомор офіційно визнано геноцидом українського народу. Радянська влада прагнула знищити українське селянство, оскільки страх, апатія, голод, робили їх покірними, безініціативними, не здатними на опір, а такою масою досить легко управляти, так як вони не думають про самобутність, незалежність.

Територія голоду та Голодомору також мала свої відмінності. Якщо від голоду 1921-1923 років постраждав Південь, то Голодомор охопив і південні і центральні території. А це вплинуло й на наслідки голоду. Демографічні втрати були дуже значними. Кількість жертв від голоду 1921-1923 рр. варіюється від 235 тис. до 1млн. осіб, а від голодомору 4,5 млн. осіб. Варто виділити наслідки, які були спільними: зменшення сільського населення, поява дитячої безпритульності, випадки канібалізму.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши історіографію та джерельну базу з даної проблеми ми дійшли наступних висновків.

Голод 1921-1923 рр. та Голодомор 1932-1933 рр. в Україні є взаємопов'язаними явищами, оскільки радянська влада використала голод як засіб придушення антибільшовицького селянського повстанського руху, яким було охоплене українське село. Він виявився фактором, який ефективніше за каральні експедиції втихомирив повстанців. Штучність голоду була характерною рисою тоталітарного режиму. Внаслідок замовчування, приховування антиукраїнських настроїв історія голоду 1921-1923 рр. в Україні була повністю спотворена радянською історіографією. Дослідженням проблеми голоду та Голодомору займалися С. Кульчицький, В.Марочко, О.Веселова, Н. Романець. Помітним вкладом в розробку проблеми є публікації О. М. Мовчан, в яких започатковано новий підхід до причин голоду 1921-1923 рр. У новітній українській історіографії з'явилася низка праць, у яких розглядаються питання Голодомору 1932-1933 рр., висвітлюються негативні тенденції директивно-планової економіки, байдужість тоталітарної держави до голодуючого населення.

Особливу цікавість викликають дослідження зарубіжних авторів, зокрема, Р. Конквеста, оскільки автор намагався донести до людей всі масштаби трагедії, висвітлити повністю картину голодомору, в той час, коли не лише в колишньому СРСР, але й на Заході не визнавався факт голодомору. Першим порушив питання про Великий Голод в Україні Джеймс Мейс, який виніс на розгляд Конгресу США питання про визнання його Геноцидом. Вчений визначив передумови, перебіг та катастрофічні наслідки голодомору для майбутніх поколінь. Його публікації про голодомор – це масштабний захід з метою розкриття цілісності, повноти історичної правди, відстоювання істинності про штучність та антиукраїнську спрямованість одного з найбільших геноцидів у історії ХХ століття.

У сучасній Україні відомим дослідником Голодомору є історик С. В. Кульчицький, який є автором багатьох статей, брошур, монографій, книг з даної проблеми. Комплексно, об'єктивно та всебічно підійшла до вивчення теми Голодомору Н.Р. Романець. У своїх статтях, книгах, монографіях вона розкривала причини лихоліття, системно висвітлювала передумови й перебіг Геноциду, особливо акцентуючи увагу на Дніпропетровщині та Запоріжчині, показувала демографічні та соціально-економічні наслідки.

Джерельна база даної роботи досить потужна, велику кількість її становлять діловодні документи: протоколи та постанови народних комісарів УСРР, доповідні записки та звіти голови комітету допомоги голодуючим, матеріали тогочасної преси, архівні документи, статистичні дані та спогади очевидців.

На основі дослідженої історіографії та джерел ми можемо виділити наступне. Причиною голоду 1921-1923 рр. та Голодомору 1932-1933 рр. була цілеспрямована політика радянської влади, зокрема нереальні хлібозаготівельні плани. Голод 1921-1923 рр. мав об'єктивні (посуха, наслідки світової та громадянської воєн, продрозверстка) та суб'єктивні причини. Селянство для радянської влади було перешкодою на шляху реалізації своїх соціальних експериментів. Тому більшовики вирішили використати голод як засіб придушення антибільшовицького селянського повстанського руху. Голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Голодомор 1932-1933 рр. вважається одним з найтрагічніших явищ української історії. Головною його причиною були надмірні державні хлібозаготівлі, вилучення в селян всіх продуктів харчування. Особливостями є штучний характер голодомору та свідоме його спланування. Голодомор офіційно визнано геноцидом українського народу. Радянська влада прагнула знищити українське селянство, оскільки страх, апатія, голод, робили їх покірними, безініціативними, не здатними на опір, а такою масою досить легко управляти, так як вони не думають про самобутність, незалежність.

Територія голоду та Голодомору також мала свої відмінності. Якщо від голоду 1921-23 років постраждав Південь, то Голодомор 1932-1933 рр. охопив і південні і центральні території. А це вплинуло й на наслідки голоду. Демографічні втрати були дуже значними. Кількість жертв від голоду 1921-1923рр. варіюється від 235 тис. до 1млн. осіб, а від Голодомору 4,5 млн. осіб. Варто виділити наслідки, які були спільними: зменшення сільського населення, поява дитячої безпритульності, випадки канібалізму.

Таким чином, голод 1921-1923 рр. та Голодомор 1932-1933 рр. в Україні виявився найжахливішою зброєю масового знищення та соціального поневолення селянства, якою скористався комуністичний режим в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Веселова О. М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан. – Дрогобич: Відродження, 2008. – 273 с.
2. Гарвардський проект дослідження Голодомору [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://www.arcgis.com/apps/MapJournal](https://www.arcgis.com/apps/MapJournal/index.html?appid=cc3db4784de24c54a9f1328be8ca17cd)
3. /index.html?appid=cc3db4784de24c54a9f1328be8ca17cd
4. Герасимович І. Голод в Україні / І. Герасимович. – Берлін: Абрис, 1922. – 254 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003188
5. Гергард З. Чи був голодомор 1932-33 рр. інструментом «ліквідації українського націоналізму»? / З. Гергард // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 118-131.
6. Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921– 1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Кієво- Могиллянська академія». – К., 2013. – 364 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.idss.org.ua/ch/arhiv/Golodomor_2013_20_11.pdf
7. Голод 1921-1923рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів /АН України Інститут історії України та інш.; Упоряд.: О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева. Відп. ред. С. В. Кульчинський. – К.: Наук. думка, 1993. – 240 с.

8. Голод 1932— 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг.— К.: Політвидав України, 1990.— 605 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Pyrih_Ruslan/Holod_19321933_rokiv_na_Ukraini_ochyma_istorykiv_movoiu_dokumentiv.pdf
9. Граціозі Андреа Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? / Андреа Граціозі // Український історичний журнал. - 2005. - № 3. - С. 120-131. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2005_3_120
10. Гуревич М. Б. Голод і сільське господарство України / М. Б. Гуревич. – Харків: Нарис, 1993. – 48 с.
11. Данилов В. П. Крестьянская революция в России, 1921-1922 гг / В. П. Данилов // Материалы конференции [«Крестьяне и власть»]. – Москва-Тамбов, 1996. – С. 4-23.
12. Джеймс М. Штучний голод 1933 р. в радянській Україні / М. Джеймс // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 185-200.
13. Задніпровський О. М. Голод в історії України: Короткий нарис (X-XX ст.) / О. М. Задніпровський. – Донецьк: Український культурологічний центр, 1999. – 88 с.
14. Іваненко В. Голодомор 1932-1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині / В. Іваненко, Н. Романець. – К., 2008. – 64 с.
15. Іванченко Б. П. Викорінення. Голодомори 1921-22, 1932-33 рр. в Дніпропетровській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ruthenos.org.ua/HTML/Golodomoru/vukorinenna.htm>
16. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи Національної Академії Наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.idss.org.ua/golodomor/html/holodomor>

17. Інструкція про порядок вилучення церковних цінностей на користь голодуючих: Постанова ВУЦВК від 21 березня 1922р. // Зб. У законень та Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1922. - № 13. – С. 223.
18. Ісакова Н. П. Історіографія проблеми голодомору 1932-1933 рр. в українській та зарубіжній літературі / Н. П. Ісакова // Вісник аграрної історії. – 2013. – Вип. 4-5. – С. 71-79. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vai_2013_4-5_12
19. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929) / В. В. Калініченко. - Харків, 1991. – 58с.
20. Калінкіна С. А., Корновенко С. В., Маркова С. В., Романець Н. Р. «Великий перелой» на селі. Фінал селянської революції (1929-1933 рр.): монографія / С. А. Калінкіна, С. В. Корновенко, С. В. Маркова, Н. Р. Романець. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. – 300 с.
21. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К.: Либідь, 1993. – 383с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://docs.google.com/viewer?url=http://www.ukrcenter.com/!FilesRepository/Literature/_Upload3//768ee4b3-3cec-40b6-883c-28d70e73ea8e.pdf
22. Кононенко П. Це потрібно не мертвим – це потрібно живим! / П. Кононенко, Т. Кононенко // Освіта і управління. – 2008. – № 2-3. – С. 20-35.
23. Котляр Ю. В. Голодомори 1921-1923рр. та 1932-1933рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспект / Ю. В. Котляр, І. С. Миронова. – К.: МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 40.
24. Котляр Ю. Канібалізм під час голоду 1921-1923рр.: історико-психологічний аналіз/Ю. Котляр // Проблеми історії України: Факти,

- судження, пошуки. Вип. 7. – К.: Інститут історії України НАН Укр., 2003. – С. 258.
25. Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр. у світлі останніх досліджень / С. Кульчицький // Світогляд. – 2013. - № 5. С. 70-79.
26. Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2007. – 424с.
27. Кульчицький С. В. Невідомі сторінки голоду 1921-1923рр. в Україні / С. В. Кульчицький // Історичні зошити. – К.: Видавничий центр Академія, 1993. – 325 с.
28. Кульчицький С. Український Голодомор-33. До 75-річчя трагедії / С. Кульчицький // Світогляд. – 2008. – № 6. – С. 1-5.
29. Кульчицький С. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький - К.: Інститут історії України НАН України, 2012. - 786 с.
30. Лист В. Чубаря до В. Молотова та Й. Сталіна про становище в сільському господарстві УСРР // Електронний архів Голодомору [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/index.php?1932-06>
31. Лях С. Р. Наймана праця в сільському господарстві в умовах непу / С. Р. Лях. - К., 1990. – 358с.
32. Мазур В. Голод 1921-1923 років в Україні (політико-демографічний аналіз) / В. Мазур // Історія України. – 1999. - № 37. С. 37-46.
33. Марочко В. І. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: рефлексії сучасної зарубіжної історіографії / В. І. Марочко // Грані. – 2007. – № 3. – С. 38-46.
34. Марочко В. Ленінський людомор 1921-1923 рр.: «Братній» розподіл смерті / В. І. Марочко // Слово Просвіти. – 10-25 квітня 2018. – Ч.16. С. 3.

35. Марочко В. Територія Голодомору в Україні / В. І. Марочко. - К., 2014. – 64 с.
36. Мейс Джеймс Штучний голод 1933 р в радянській Україні: що сталося й чому? / Дж. Мейс // Український історичний журнал. – 2007. - № 1. - С. 185-200.
37. Мельник О. Голод. Хроніка, документи та матеріали голоду 1921-1923 на Криворіжжі / О. Мельник. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2003. – 38 с.
38. Мельник О. О. Історична енциклопедія Криворіжжя / О. О. Мельник, С. В. Балабанов. – Кривий Ріг: ВД, 2007. – 604 с.
39. Мовчан О. М. Голод 1921-1922рр. на Україні / О. М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.1. – К.: РВС, 1991. – 300 с.
40. Мовчан О. М. Голод 1921-1922рр. на Україні / О. М. Мовчан // Український історичний журнал. – Вип. 10,12, - К.: Видавництво інституту історії України, 1990. – С. 38-46.
41. Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921-1923 роках / О. М. Мовчан // Український історичний журнал.- Вип. 10. - 1989. - С.58-107.
42. Мороз І., Мороз П. Голод 1921-1923 років на Україні / І. Мороз, П.Мороз // Історія в школі. – 2003. - № 11-12. С. 11-26.
43. Найдьонова Л. А. Історична травма спільноти: як нащадкам пам'ятати трагічне? / Л. А. Найдьонова // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – № 2. – С. 48-55.
44. Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Укр. экон. совещ. Совету Труда и Обороны. – Харьков: [4-я Гос. тип], – Х., 1992. - 886 с.
45. Недужко Ю. Діяльність закордонних українців щодо дослідження Голодомору 1932-1933 рр. в Україні та вшанування пам'яті жертв

- трагедії (сер.80-поч. 90-х рр.. ХХ ст..) / Ю. Недужко // Мандрівець. – 2008. – № 5. – С. 13-20.
- 46.О голоде: Сборник статей. – К.: Науч. Мисль, 1922. – 250 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nibu.kiev.ua/greenstone/cgi-bin/library.cgi?e=d-01000-00---off-0adminZz-19171939--00-1----0-10-0---0---0direct-10---4-----0-11--11-uk-50---20-about---00-3-1-00-0--4--0--0-0-11-10-OutfZz-8-00&a=d&c=admin-19171939&cl=CL2&d=HASH01d117eb1b6de7f27c68eee9>
- 47.Першин П. Н. Аграрная революция в России / П. Н. Першин. М., 1966.
- 48.Подкур Р. Злочин тоталітарного режиму / Р. Подкур // Українська культура. – 2008. – № 11. – С. 32-33.
- 49.Про ведення державної монополії на хліб: Декрет РНК УСРР від 24 травня 1921 / Збірник Законів і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1923. - № 12. – С. 327.
- 50.Романець Н. Р. «Закон про п'ять колосків»: особливості застосування в Україні / Н. Р. Романець // Грани. – 2011. - № 5. – С. 17-21.
- 51.Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925-1939): монографія / Н. Р. Романець. – Кривий Ріг: Видавець Роман Козлов, 2014. – 456 с.
- 52.Сербин Р. Голод 1921-1923рр. і українська преса в Канаді / Р. Сербин // Джерела з новітньої історії України. – К.: ЦСУ, 1992. – С. 128.
- 53.Сергійчук В. Як нас морили голодом: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 / В. Сергійчук. – К., 2003. – С. 185.
- 54.Сирота О. Голод 1921–1922 років в Україні та його руйнівні наслідки для українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memorialholodomors.org.ua/ru/ourarticles/407>

- 55.Слободян Л. Голодомор 1932-1933 рр.: історіографія питання / Л. Слободян // Українознавство. – 2012. – № 2. – С. 83-88.
- 56.Слободян Л. Голодомор 1932-1933 рр. як спосіб морально-психологічного та духовного нищення українського села / Л. Слободян // Українознавство. – 2012. – № 4. С. 26-32.
- 57.Слободян Л. Джерельні свідчення штучного характеру Голодомору в Україні 1932-1933 рр. / Л. Слободян // Українознавство. – 2013. – № 1. – С. 41-51.
- 58.Сургай Г. І. Сільське господарство України: Уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. І. Сургай. - К., 1991. – 150с.
- 59.Улянич В. І. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921-1933 / В. І. Улянич. – К., 2004. С. 3-30.
- 60.Хорошун Б. Від голоду до голоду: Комунорадянська продовольча політика в Україні в 20-30-х рр. / Б. Хорошун. - К., 1998. С. 10-68.
- 61.Шитюк М. Миколаївщина в голодних 1921-1923, 1932- 1933, 1946-1947 роках / М. Шитюк, К. Горбунов. – Москва: Вид-во Ірини Гудим, 2007.
- 62.Шноре Е. Латвійські та естонські дипломати про голодомор в Україні / Е. Шноре, І. Паавле // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 85-95.
- 63.Щербатюк В. М. До питання про причини Голодоморів в Україні (на вшанування жертв Голодоморів 1921-1923,1932-1933,1946-1947 рр.) / В. М. Щербатюк // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. - 2014. - № 1. - С. 124-128. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2014_1_21